
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Cardozo Martínez, Alejandra; Pujol i Gómez, Josep , dir. La llegenda de la filla d'Hipòcrates al Tirant lo Blanc i la traducció catalana del Voyage d'outremer de Jean de Mandeville. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2024. 43 pag. (Grau en Filologia Catalana: Estudis de Literatura i Lingüística)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/302734>

under the terms of the license

**LA LLEGENDA DE LA FILLA
D'HIPÒCRATES AL *TIRANT LO BLANC* I
LA TRADUCCIÓ CATALANA DEL
VOYAGE D'OUTREMER DE JEAN DE
MANDEVILLE**

Treball de Fi de Grau

Autor: Alejandra Cardozo Martínez

Director: Josep Pujol Gómez

Facultat de Filosofia i Lletres

Departament de Literatura Catalana Medieval

Filologia Catalana: Estudi de Literatura i Lingüística

Curs 2023-2024

ÍNDIX

1. Objectiu	3
2. El <i>Livre des merveilles du monde</i> de Jean de Mandeville	3
2.1. Autoria, data, caràcter del text i difusió	3
2.2. Redaccions: insular, continental i Lieja	6
3. Mandeville a la Corona d'Aragó	7
3.1. Restes de la traducció medieval	7
3.1.1. Introducció a la traducció catalana	7
3.1.2. Edició dels fragments de la traducció catalana	10
3.1.3. <i>Tirant</i> , potser pres de la traducció catalana	11
3.2. Relació dels fragments catalans amb altres traduccions hispàniques	12
4. La relació dels testimonis catalans amb la tradició manuscrita	14
4.1. Els fragments del <i>Tirant</i>	15
4.1.1. Acarament del text amb els redaccions insular i continental	16
4.1.2. Comentari	22
4.2. Els fragments de la traducció	22
4.2.1. Acarament del text amb les redaccions insular i continental	23
4.2.2. Comentari	34
4.3. La llegenda de filla d'Hipòcrates en la traducció castellana	35
4.3.1. Acarament del text amb la traducció catalana i castellana	35
4.3.2. Comentari	39
5. Conclusions	39
6. Bibliografia	41

1. Objectiu

Aquest treball té l'origen en un article de Martí de Riquer sobre la traducció catalana del *Livre des merveilles du monde* de Jean Mandeville, publicat el 1988. L'article conté l'edició dels pocs fragments conservats de la traducció, i, a més, torna a mostrar que la llegenda de la filla d'Hipòcrates que introdueix l'aventura del cavaller Espèrcius al *Tirant lo Blanc* segueix molt fidelment el text francès de Mandeville. Al final de l'article, suggereix la possibilitat que Martorell no es basés en el text francès, sinó en la traducció catalana perduda. Aquí hem volgut seguir aquesta pista i estudiar l'episodi en relació amb els fragments conservats i amb les diferents redaccions de l'obra francesa. Per tal de fer-ho, s'ha hagut de revisar i actualitzar la informació de la traducció catalana en relació amb la tradició manuscrita francesa, s'han consultat edicions i estudis sobre Mandeville i s'ha treballat directament amb manuscrits digitalitzats de l'obra.

2. El *Livre des merveilles du monde* de Jean Mandeville

2.1. Autoria, data, caràcter del text i difusió

El *Livre des merveilles du monde*, també anomenat *Voyage d'outremer* o *Voyages de Mandeville*, és una descripció del món a través de la narració de diferents itineraris per Terra Santa, Egipte, l'Orient llunyà i l'Àfrica, atribuïda a un Jean de Mandeville i datada a mitjan segle XIV. L'obra es va difondre àmpliament durant els segles XIV, XV i XVI en el moment d'auge de les narracions de viatges, com les de Marco Polo, Jean de Plan Carpin o Guillaume de Rubrouck, i d'exploracions i descobriments geogràfics. Al segle XV, entre els originals francesos i les traduccions a diferents llengües europees, l'obra de Mandeville ja comptava amb dos-cents cinquanta manuscrits. A França, els reis Joan II i Carles V, i les branques laterals de la família, promogueren la cultura del llibre en un context de compilació de grans biblioteques nobiliàries.¹ El contacte cultural entre la monarquia francesa i la catalana va ser la via per la qual l'obra arribà a Catalunya a requeriment de l'infant Joan, futur rei Joan I.

Els *Voyages* es divideixen en dues parts: la primera és una descripció de la Terra Santa i d'Egipte, amb els diferents itineraris que hi porten, i, a la segona, s'hi descriu l'Orient llunyà amb breus passatges sobre l'Àfrica. En el pròleg i l'epíleg, aquests viatges es presenten com a autobiogràfics per un autor autoanomenat Jean Mandeville, o de Mandeville (John Mandeville en anglès), i es redacten un cop en retorna i s'estableix a

¹ Deluz, 2000: 28.

Lieja. Tot i l'èxit i la difusió que va tenir l'obra a l'Europa de l'època, de l'autor, en coneixem molt poc.

En primer lloc, hi ha moltes incògnites sobre l'existència i la personalitat d'aquest autor. No hi ha gaire informació fiable que corrobore ni que aquest personatge va existir, si més no, amb aquest nom, ni la seva procedència. Segons el pròleg i l'epíleg de l'obra, Jean de Mandeville fou un cavaller nascut a Anglaterra, a Sant Albans, que emprengué un viatge a Terra Santa l'any 1322 i en retornà el 1356 o el 1357. És llavors quan decideix d'escriure sobre el viatge que feu.

[...] ie Iehan de Mandeuille, cheualier, [...] nez et nourris dengleterre de la ville de Saint Aubin, qui passay la mer lan mcccxxii. le iour de Saint Michiel, et que depuis ay este oultre mer par longt temps, et ay veu et enuironne moult de pays et maintes diuerses terres [...].

Et ie, Iehan de Mandeuille dessus dit, qui me parti de nostre pays et passay la mer lan de grace mil ccc. et xxii, [...], en prenant soulas en mon chetif repos et en recordant le temps passe, iay ces choses copulees et mises en escript, tout ainsi quil men puet souuenir, lan de grace mil ccc. lvii., le xxxv. an que ie me party de nostre pays.²

S'han formulat diverses hipòtesis sobre l'origen de l'autor. Alguns defensen la seva nacionalitat anglesa, mentre que d'altres el presenten com un cavaller francès. Malcolm Letts³ defensa la nacionalitat anglesa de l'autor esmentada al pròleg de l'obra, però Josphine W. Bennett⁴ basa la nacionalitat francesa de l'autor en l'existència d'un frare estudiant a París anomenat Thomas Mandeville, i en la identificació d'un tal Johannes de Sancti Albani, potser relacionat amb el frare anterior, al cartulari de la Universitat de París. En tot cas, Letts i Bennet es posen d'acord a rebutjar la teoria que Jean d'Outremeuse, autor de *Myreur des Histories*, és l'autor del text mandevillià. Aquest suggeriment es basa en el descobriment al segle XIX d'un extracte inèdit del *Myreur des Histories*, que contenia l'aventura d'Otger el Danès, en què Jean de Bourgogne, anomenat el de la Barba, confessa a l'autor, tot just abans de morir, que el seu nom real és Jean Mandeville, que va haver de fugir del seu país i, després de viatjar arreu del món, s'amagà a Lieja l'any 1343. En aquesta mateixa ciutat va néixer Jean d'Outremeuse i antics

² El primer fragment correspon al pròleg de l'obra (de Mandeville, 1953: 231) i el segon, a l'epíleg (de Mandeville, 1953: 411).

³ Letts, 1949.

⁴ Bennett, 1964: 181-204.

testimonis, des de mitjan segle XV, declaren que a l'església, ja inexistent, dels Guillemites de Lieja hi havia la suposada tomba de Mandeville amb un epitafi que afirmava que era professor de medicina nat a Anglaterra.⁵ L'anomenada redacció de Lieja del *Voyage* està interpolada amb gestes d'Otger el Danès (potser provinents del *Myreur*) i alguns manuscrits porten un colofó que relaciona Mandeville amb Jean de Bourgogne. Potser per això algun autor ha suggerit, també, que Mandeville podria ser en realitat Jean d'Outremeuse.

En segon lloc, els estudis sobre l'obra al segle XIX van canviar radicalment la interpretació del text: l'obra no és un report d'un viatge, sinó, almenys en gran part, el resultat de la compilació de fonts diverses. Mandeville se serví de tot un ventall d'obres per escriure els *Voyages* i això posa en dubte el viatge real de l'autor. Les fonts que compila i aprofita per a la creació de la seva són de diversos tipus. Per una banda, tenim llibres de viatges, com el *Liber de quibusdam ultramarinis partibus*, de Guillem de Boldensele (1336); l'*Itinerarium*, d'Oderic de Pordenone (1330) i la *Flor des Estoires de la terre d'Orient*, d'Aitó de Gorigos (1307), i les parts geogràfiques d'enciclopèdies com l'*Speculum historiale* i l'*Speculum Naturale*, de Vicenç de Beauvais i *Li Livres dou Tresor*, de Brunetto Latini. Per l'altra, trobem obres de ficció, com el *Roman d'Alexandre* i la *Littera Presbyteri Johannis*, i literatura de caràcter religiós, com la *Llegenda daurada* de Jaume de Voragine i el *Tractatus de statu Sarracenorum*, de Guillem de Tripoli. Per descriure l'Orient llunyà, aprofita, també, obres antigues i medievals tan diverses com les de Gervasi de Tilbury o Jean de Plan Carpin, la *Naturalis Historia* de Plini, la *Collectanea rerum mirabilia* de Solí, la *Relatio* d'Odoric de Pordenone o l'*Iter Alexandri Magni ad paradisum*.⁶ Això demostra la cultura extensa de l'autor, que devia tenir a la seva biblioteca personal totes les obres de les quals se serví a l'hora d'escriure les narracions. Aquestes fonts demostren que no va visitar Pèrsia, ni l'Índia, ni la Xina, ni d'altres llocs. Ara bé, tampoc no es pot afirmar que no hagués fet un viatge real a alguns dels llocs que descriu; hi ha informacions que podria haver compilat en terres orientals, com ara la llegenda de la filla d'Hipòcrates, que no s'havia recollit anteriorment en cap tradició occidental.⁷

⁵ Epitafi «Hic jacet Nobilis Dominus Joannes de Montevilla, miles, alias ad barbam, Dominus de Compredi, natus de Anglia, Medicinae professor et devotissimus orator et bonorum suorum largissimus pauperibus erogator, qui totum orbem peragravit, in stratu Leodii diem vitae suae clausit extremum, Anno Domini Millesimo Trecentesimo Septuagesimo secundo Mensis Februarri septimo.» Vegeu Deluz, 2000: 7-10.

⁶ Rossebastiano, 1997: 13

⁷ Deluz, 2000: 8, 11-12.

2.2. Redaccions: insular i continental

S'han conservat més de dos-cents manuscrits de l'obra dels segles XIV i XV en diverses llengües, seixanta del quals són en llengua francesa. De la redacció original en francès, n'existeixen dues redaccions diferents: l'anomenada insular i l'anomenada continental. La insular, escrita en anglonormand i provinent d'Anglaterra, i la continental, escrita en dialectes francesos continentals de França. Es distingeixen fonamentalment per la datació de l'inici de la redacció i per la presència o absència d'alguns passatges, a banda de trets lingüístics característics de totes dues zones. La divisió en dues branques facilita la determinació de la procedència d'un manuscrit, o en el cas d'aquest treball, d'una traducció.

La versió insular comprèn vint-i-cinc manuscrits classificats en grups, catorze dels quals estan copiats en parlar anglonormand (grup A i B) i, la resta, amb els mateixos continguts però en francès continental (grup C). Aquesta versió dona com a data de partida de l'autor el 1322 i com a data de la redacció del llibre, 1356 o 1357.⁸

La versió continental comprèn vint-i-vuit manuscrits en dialectes francesos continentals i dona com a data de partida el 1322 i com a data de l'inici de la redacció, el 1357. De la classificació en resulten tres grups: A, B i C. El grup A és el més antic i el que comprèn els dos millors manuscrits i els més representatius de la continental. Aquesta versió es desvia, en alguns passatges, de la insular, se n'ometen aventures o se'n modifiquen descripcions. D'aquesta branca en deriva una tercera versió anomenada la redacció de Lieja: un total de set manuscrits en què s'hi han interpolat les aventures d'Otger el Danès.⁹

De les dues redaccions en deriven un gran nombre de traduccions: al llatí, a l'anglès, al gaèlic, al castellà, a l'italià, al neerlandès, a l'aragonès, al català, a l'alemany, al txec i al danès, amb les diferents variants corresponents.

⁸ Vegeu Deluz, 2000: 31-32 i 36-59.

⁹ Vegeu Röhl, 2004: 155-161.

3. Mandeville a la Corona d'Aragó

3.1. Restes de la traducció medieval

3.1.1. Introducció a la traducció catalana

Les primeres notícies sobre la circulació del *Voyage* a Catalunya ens porten a la cort reial gràcies al testimoni de dues cartes de l'infant Joan, futur rei Joan I. En la primera carta, adreçada al rei de França Carles V i amb data de 13 d'agost de 1380, demana «tres llibres escrits en lenguatge frances, ço es les canoniques de França, Titus Livius e Mendievila».¹⁰ Carles V va morir el 16 de setembre d'aquell mateix any i a l'octubre l'infant Joan torna a demanar, aquest cop a la duquessa de Bar, germana de Carles V i mare de Violant de Bar, que els «trametats com enans porets lo libre de Johan de Mendrevile».¹¹ En segon lloc, atestant la traducció catalana, es conserven inventaris de llibres on se'n deixa constància de l'existència: «Item més, ·1· altre [libre] scrit en paper ab albadina blancha, qui comença: “Com ell sie apellat Man de Vila”»¹² i «Item, un altre libre de forma de full comú, scrit en paper, en vulgar, apellat Johan de Mandevila. Comense en los capítols: “Ací comense lo libre de Joan de Manda”; e acaba en la primera pàgina: “lo soldà”. Sta com cubert de cuyro vermell».¹³ Els inventaris són dels anys 1410 i 1484, respectivament, fet que ens demostra que el Mandeville català ja existia a la primera dècada del segle XV. Finalment, la mostra més explícita la trobem en forma de fragments isolats conservats dos segles més tard en dos llibres diferents del mateix autor: Claude Duret. Els llibres que donen fe de la traducció són, per una banda, la *Histoire admirable des plantes et herbes esmerueillabes & miraculeuses en nature*, publicada el 1605¹⁴ i, per l'altra, el *Thresor de l'histoire des langues de cest univers*, imprès el 1613.¹⁵ Duret no devia tenir l'original francès i va fer servir una traducció que considerava escrita en «langue Romanesque» per completar els exemples dins les seves obres.

¹⁰ Rubió, 1921: 221.

¹¹ Rubió, 1921: 225. Joan I devia rebre el llibre, però no tenim la certesa si a través de Carles V (que posseïa el manuscrit actualment anomenat BnF, NAF 4515, probablement executat per a ell), a través dels ducs de Bar o per una altra via. Röhl (2004) suggereix, sense proves, que hauria pogut arribar a través del duc Felip de Borgonya, també germà de Carles V. Sobre la circulació de llibres entre la cort de França i la cort de Joan I i Violant de Bar, vegeu Cabré & Ferrer, 2012: 219 i 222.

¹² Inventari d'un anònim de Barcelona l'any 1410. Madurell, 1974: 43, doc. 47.

¹³ Inventari dels llibres d'Antoni Coll, mercader barceloní, fet el 27 de juliol de 1484. Madurell, 1955: 44, doc. 21.

¹⁴ Duret, 1605.

¹⁵ Duret, 1619.

Els fragments de la traducció catalana¹⁶ del *Voyage* de Mandeville que trobem dins els llibres de Claude Duret són un total de nou, no tots de la mateixa extensió, però. Els localitzem, en ordre d'aparició a l'obra de Mandeville, a *Thresor*, pàg. 92-94; *Thresor*, pàg. 422; *Thresor*, pàg. 608-609; *Histoire des plantes*, pàg. 181; *Thresor*, pàg. 525; *Thresor*, pàg. 305 i 329; *Histoire des plantes*, pàg. 162 i 313; *Histoire des plantes*, pàg. 249 i *Thresor*, pàg. 590. S'introdueixen sempre o bé directament, o bé amb un petit resum inicial o final —de vegades d'una frase, de vegades parafrasejant allò que vindrà a continuació o que ja ha estat dit—, i sovint donen el títol de l'apartat en català. Mai, però, sense presentar abans l'autor, com en aquest exemple:¹⁷

Iean de Mandeuille Cheualier Anglois, en ses voyages escrits en langue Romanesque, chap. du Prestre-Ian & de son estat fait mention de tels Arbres, disant: [...]. *Histoire des plantes*, pàg. 249.

En aquest exemple del vuitè fragment s'introdueix l'autor i s'hi afegeix un fragment que en resumeix la temàtica i, de vegades, serveix com a títol del text. Aquest mètode és força recurrent en Duret; el fa servir als fragments 1, 2, 3, 6, 7 i 8.¹⁸ No és l'única manera, però, en què Duret els presenta. El quart fragment duu l'estructura prototípica (presentació de Mandeville i nom de l'apartat), però amb l'afegit d'una traducció en francès que fa Duret de tot el fragment:

Iean de Mandeuille Cauallier, natif d'Angleterre, viuuant & florissant en l'an de salut 1322 en ses voyages composez en langage Romanesque non encor imprimez, fait mention de certains arbres porte farines, croissans en une certaine Prouince des Indes Orientales en l'Asie, disant, chap. *Dels arbres qui leuen farina*. [...]: C'est à dire en François: en ceste terre il y a multitude d'arbres qui portent farines, desquelles on fait de tresbon pain, blanc & de bonne saueur, lequel semble estre de forment, mais il n'est pas de telle saueur. Et s'il vous plaist sçauoir comment se fait ceste farine en ces Arbres, ie vous le diray: on scrit l'arbre avec vne congnee tout à l'entour de la Cane, & en oste-on toute l'escorce, l'aquelle on met seicher, & parce moyen icelle se tourne en farine belle & blanche. *Histoire des plantes*, pàg. 181.

¹⁶ Les dades sobre la traducció catalana (origen, conservació, relació amb altres traduccions) estan sistematitzades a TCM (BS), Obres, s.v. *Mandevila*.

¹⁷ Secret (1961) és l'únic que es fixa en algunes d'aquestes introduccions i les identifica en el seu article.

¹⁸ La numeració s'estableix a partir de l'ordre en què apareixen a l'obra de Mandeville. Vegeu apartat 4.2.

Els fragments 5 i 7b (aquest fragment es divideix en dos a Duret) són introduïts amb una petita biografia de Mandeville i amb un resum inicial; en el cas de 5 també porta una paràfrasi final. L'últim de tots, el fragment 9, es caracteritza per la biografia inicial i la paràfrasi final:

I de Mandeuille caualier viuant en l'an de Salut 1322 en ses voyages composez en langue Romanesque chap. de lo perque emperador es apellat *Preste Iehan*, escrit ce que s'ensuit, *Elle ha lonch temps que un Emperador qui era molt valent princep [...]*. Par lesquelles parales ce personnage assure que cest Empereur print premierement ce surnom de Prestre-Ian, à cause d'un Prestre nommé Iean, qu'il vit promouuoir aux saincts ordres durant a peregrination. *Thresor*, pàg. 590.

De totes les introduccions és important de destacar-ne una, que no ha estat observada en la bibliografia anterior sobre la traducció. La biografia del primer fragment que Duret fa servir per exemplificar i ampliar la seva obra és una combinació de la informació que surt al pròleg i a l'epíleg dels *Voyages* i porta la data que determina la classificació de les branques dels diferents manuscrits:

Un certain Cheualier Anglois de nations, qui passà la mer en l'an mil trois cens vingt-deux, pour veoir & visiter plusieurs prouinces d'Asie & Afrique, incogneuës aux anciens, & retourna en Europe l'an **mil trois ceux soxante-six**, en ses voyages par luy composez en langage Romanesque, lesquels sont par-deuers moy, non encore imprimés en ce langage, au-moins que ie sçache, nommé Iean de Mandeuille, descrit ainsi l'arbre du Baume: [...]. *Histoire des plantes*, pàg. 92-93.

La data que estableix Duret com a inici de la redacció està distorsionada per un error en la dècada, 1366 en comptes de 1356, però es correspon amb la tradició manuscrita insular. Això serà important a l'hora de comentar la procedència dels fragments de la traducció.

3.1.2. Edició dels fragments de la traducció catalana

Els fragments de la traducció catalana del *Voyage d'outremer* de Jean de Mandeville s'han editat dues vegades: la primera, a cura d'Alda Rossebastiano, el 1984 a «La “langue romanesque” del *Voyage d'outremer* di Jean de Mandeville»,¹⁹ la segona, a cura de Martí de Riquer, el 1988 a «El “Voyage” de sir John Mandeville en català». ²⁰ Totes dues edicions són independents l'una de l'altra; Riquer no coneixia l'edició de Rossebastiano. Tot i això, coincideixen a fer servir com a text de referència de la redacció continental l'edició de Letts, basada en el manuscrit datat més antic d'aquesta branca, del 1371, i relacionat amb Carles V (BnF, Nouvelles acquisitions françaises, ms. 4515).²¹ Malgrat la relació amb Carles V, aquest manuscrit pertany al grup B i conté molts errors i divergències respecte dels millors manuscrits del grup A, segons la classificació de Röhl. La comparació amb aquesta edició fa que sovint atribueixin a una influència insular lliçons que no són a Letts, però que, en canvi, són en altres manuscrits de la versió continental.

El primer a notar la presència dels passatges catalans dins l'obra de Duret, fou Nicéron el 1734²² al *Thresor de l'histoire des langues*, que feu una interpretació errònia i definí el text en llengua «français, c'est à dire [...] lingua romance». Més endavant, el 1961, François Secret repregué el tema dels fragments i n'afegí d'altres inserits a la *Histoire admirable des plantes*, citant, a més, algunes de les introduccions que redactava Duret abans de presentar els exemples.²³

Rossebastiano (1984) fa una anàlisi de la llengua dels fragments per determinar que aquesta «langue romanesque», de la qual parlava Duret, es tracta de l'actual català, a diferència del que pensava Nicéron. Edita i corregeix els nou fragments de la traducció catalana —de vegades de manera inexacta, d'altres, encertada— i els acaba, en doble columna, amb l'edició del text insular francès de Warner.²⁴ Hi assenyala gal·licismes deguts a Duret i suggereix d'explicar com a italianismes solucions que són ben normals en català («nostro», «altro») o que simplement són degudes a errors de còpia del mateix

¹⁹ Rossebastiano, 1984: 287-300.

²⁰ Riquer, 1988: 151-162.

²¹ Vegeu Röhl, 2004: 110-114.

²² Nicéron, 1734: 253.

²³ Secret, 1961: 480-483.

²⁴ Warner edita, principalment, el manuscrit francès Londres, B. L. Harley 4383, juntament amb la versió anglesa del manuscrit Cotton MS. Titus C. xvi. Quan al manuscrit francès hi manquen pàgines, es serveix de Londres, B. L. Sloane 1464 i Londres, B. L. Royal 20 B X. Warner, 1889: IX.

Duret («sapiate», «le bestie salvagge» o «los misterii»). Rossebastiano fixa llocs clau en la traducció per comparar-los amb les dues versions (insular amb edició de Warner i continental amb edició de Letts) i comentar-los. En la seva anàlisi estableix coincidències per a les dues redaccions, però considera les insulars molt més rellevants i determinants que no pas les continentals. Finalment, deixa una porta oberta a l'anàlisi d'una possible immixtió d'aquesta segona redacció, de la continental, dins el marc d'un context insular.

Riquer (1988) fa una altra edició i correcció dels fragments. Adapta, de manera discreta, el text corromput i ho fa amb coneixement de la llengua de la traducció, i això fa que proporcioni una edició una mica diferent a la de Rossebastiano. Acara la traducció amb la versió continental de Letts,²⁵ a diferència de Rossebastiano, i classifica superficialment lliçons que determinen un paral·lelisme entre una branca o una altra, fent servir, per comentar-les, l'edició de Warner per a l'insular. Presenta també el fragment del *Tirant* on s'introdueix la llegenda del drac de l'illa de Lango i la filla d'Hipòcrates (capítol 410) i analitza la relació amb els *Voyages* de Mandeville. Riquer suggereix que Martorell se serví de la traducció catalana existent a l'hora de redactar el preludi de l'aventura del cavaller Espèrcius.

Cal destacar la dissonància entre les lliçons que assenyalen Rossebastiano i Riquer: no coincideixen en cap de les variants que els permeten d'associar els fragments amb la branca continental o l'insular. A l'apartat 4.2. es comenten en detall els exemples i se n'afegeixen d'altres.

3.1.3. *Tirant*, potser pres de la traducció catalana

Entwistle, el 1922,²⁶ va descobrir la presència de l'obra de Mandeville en la història de la filla d'Hipòcrates, al capítol 410. La llegenda explica que la filla d'Hipòcrates, senyor de les illes de Cretes i Lango, va ser encantada per una deessa anomenada Diana i es convertí en drac, el qual habitava un antic castell de l'illa de Lango. La princesa només podia tornar en la seva forma si un cavaller la besava a la boca i, aquest, la desencantaria i seria senyor d'aquella illa, però ella, poc després, moriria. Aparegué un cavaller que, en sentir la història, volgué salvar-la, però el cavall fugí d'espant en veure aquella criatura monstruosa. N'hi anà un altre que la veié en la seva forma real i corregué a fer-se cavaller per poder desencantar-la, però, en veure el drac, també fracassà en la missió i la princesa

²⁵ De Mandeville, 1953.

²⁶ Entwistle, 1922: 251-257.

mai no va aconseguir de recuperar el seu cos. Martorell insereix la llegenda a la seva novel·la seguint explícitament la narració de Mandeville, amb alguns canvis o adaptacions, i hi afegeix un final: fa que el cavaller Espèrcius la salvi de l'encantament, sense el final fatal amb la mort de la princesa, i es converteixi en senyor de l'illa de Lango, finalitzant així amb aquesta aventura els episodis d'aquest cavaller. El 1947, Riquer va demostrar la literalitat del text del *Tirant* comparant-lo amb la traducció anglesa.²⁷ Més tard, el 1988 i el 1990 ho tornà a fer amb el text francès i, a més, va identificar d'altres fragments provinents de Mandeville en les descripcions d'Orient en els capítols 276, 459 i 465. Cal afegir un altre fragment identificat per Pujol el 2021 al capítol 418, que parla de Constantinoble.²⁸

Martí de Riquer ja va proposar el 1988 que el fragment del *Tirant* devia aprofitar directament la traducció catalana i no pas el text francès.²⁹ És versemblant de pensar que Martorell tenia al seu abast la traducció d'aquell llibre de viatges tan influent a l'època i que pot ésser que la fes servir a l'hora d'escriure l'obra. De fet, moltes de les fonts que fa servir l'escriptor valencià li van arribar a través de traduccions al català, com són els textos llatins. Però no sols aquests, sinó també obres occitanes, com el *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud, o franceses, com el *Llibre del tresor* de Brunetto Latini traduït per Guillem de Copons.³⁰ Aquest últim cas és molt interessant, perquè proporciona a Martorell el mateix tipus d'informació geogràfica que el Mandeville en els capítols finals de la novel·la.³¹

3.2. Relació dels fragments catalans amb altres traduccions hispàniques

La tradició manuscrita dels *Voyages* va arribar a la península ibèrica a finals del segle XIV. A més de la traducció catalana, existeixen dues altres traduccions ibèriques: una, a l'aragonès i una altra, al castellà. Tota aquesta tradició ha estat estudiada per Rossebastiano (1997).

²⁷ Riquer, 1947: 126-130.

²⁸ Riquer, 1990: 302-306; Pujol, 2021: 1205, n. 3

²⁹ Riquer, 1988: 162. Josep Pujol, a l'edició del *Tirant lo blanc* (2021), també ho fa notar. Vegeu Pujol, 2021: 1187, n. 5.

³⁰ Agent de l'infant Joan i de Violant de Bar en matèria de llibres que venien de la cort de França. Vegeu Cabré & Ferrer, 2012: 223-225.

³¹ Per a Brunetto Latini, vegeu Riquer, 1990: 306; per a les fonts del *Tirant*, Pujol, 2002: 52-53; per al *Breviari d'amor*, Pujol, 2013: 196-197, n. 2.

La traducció aragonesa, datada a finals del segle XIV o principis del XV, es conserva un sol manuscrit acèfal (hi manquen els primers quatre capítols) a la Biblioteca del Real Monasterio del Escorial (M-iii-7) i procedeix de la redacció continental. Liria Montañés (1979) relaciona quatre possibles manuscrits de procedència (Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 4515; Paris, Bibliothèque nationale de France, Fonds Fr. 5637; Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 10723 i Paris, Bibliothèque nationale de France, Arsenal 3219), però n'hi ha dos que destaca: el NAF 4515 i el NAF 10723. Liria Montañés —i Rossebastiano (1997)— apunta que el darrer té una coincidència gairebé literal amb la traducció aragonesa.³²

La traducció castellana es documenta per primer cop el 1515, estampada a València per Jorge Costilla, però no se n'ha conservat cap exemplar. Actualment es conserven exemplars de quatre edicions: les de Costilla dels anys 1521 (conservat a la British Library), 1524 (conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid), 1531 (conservat a Hispanic Society of America a Nova York) i 1540 (conservat a la British Library). Hi ha un altre exemplar de Juan de Brocar estampat a Alcalá de Henares del 1547 que es conserva a la British Library i sembla procedir de l'edició del 1524.

La traducció aragonesa i la castellana són independents entre si. Una comparació de l'epíleg de les dues traduccions així ho demostra: l'epíleg aragonès és molt més extens que el castellà i porta la data de tornada i els anys; el castellà, en canvi, és notablement més breu i no porta la data de retorn ni el recompte dels anys. A més a més, aquest darrer epíleg porta una data dubtosa de l'edat de Mandeville un cop retornat (24 anys), que és absent a tota la tradició mandevilliana i que segurament respon a un error de tergiversació del número d'anys que va estar-se fora (34). La traducció aragonesa i la catalana també són independents, però la catalana i la castellana no ho són. Segons Rossebastiano (1997), hi ha moltes reminiscències catalanes a la traducció castellana (catalanismes i fórmules aparentment procedents de la catalana); tot i això, considera que el primer llibre i la meitat del segon procedeixen d'un manuscrit francès continental, i la resta, de la traducció catalana, en què segons l'autora la segona meitat del segon llibre prové de la insular. Ella defensa que totes tres traduccions tenen un canvi de model al segon llibre; l'aragonesa, però, uns capítols abans que la catalana i la castellana.³³ Com veurem més endavant,

³² Liria, 1979: 21.

³³ Rossebastiano, 1997: 43-45, 59.

aquesta teoria té alguns punts febles, com per exemple la comparació de les traduccions amb un sol manuscrit de referència per a les dues branques i la comparació en llocs específics i poc representatius, cosa que fa que la redacció francesa de la qual parteixen divergeixi. Actualment sabem que la traducció castellana ve directament de la catalana,³⁴ i així ho demostra la comparació dels fragments de totes dues traduccions en els capítols del començament del llibre, que ja mostren la dependència de la castellana en relació a la catalana.³⁵ Per tant, aquesta afirmació fa que la tradició manuscrita de la qual procedeixen hagi de coincidir.

4. La relació dels testimonis catalans amb la tradició manuscrita

Els testimonis catalans escrits que s'han conservat de l'obra de Mandeville en són dos: els fragments incorporats dins el *Tirant lo Blanc* i els fragments de la traducció catalana copiats i introduïts en les obres de Duret.

En aquest apartat s'analitzen aquests textos acarats amb les redaccions de les dues branques —continental i insular— per tal d'actualitzar la recerca, en el cas dels fragments, o d'aprofundir en el suggeriment de Riquer en la comparació i la detecció de semblances lingüístiques, en el cas del *Tirant*. Per al continental, s'ha agafat de referència el text de Letts,³⁶ que parteix del manuscrit Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises 4515 (NAF 4515) i, per a l'insular, l'edició de Deluz,³⁷ que inclou totes les variants de tots els manuscrits insulars conservats. Tanmateix, per a la redacció continental s'han consultat dos manuscrits digitalitzats més que Rossebastiano ha posat en relació amb la tradició hispànica. Per una banda, el manuscrit Bibliothèque nationale de France, Smith-Lesouëf 65, que no s'ha pres en consideració per la manca d'aportació d'informació addicional i, per l'altra, Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises 10723 (NAF 10723) que, com hem vist, és pròxim a la traducció aragonesa i que, segons Röhl, és un dels dos millors manuscrits del grup A de la branca continental.³⁸

³⁴ Vegeu Cabré & Ferrer, 2012: 222, n. 16 i *TCM* (cens) 77. 1.1.

³⁵ Vegeu el fragment 1 de la traducció a l'apartat 4.2.1. i l'edició de la traducció castellana del 1524, p. 27.

³⁶ De Mandeville, 1953.

³⁷ De Mandeville, 2000.

³⁸ Paris, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 4515 (NAF 4515), el més antic i datat, però textualment inferior. Disponible en línia a <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8455788r.r=NAF%204515?rk=21459;2>>. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 10723 (NAF 10723) disponible en línia a <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525143079.r=naf%2010723?rk=21459;2>>.

Pel que fa a la numeració dels fragments, Riquer (1988) segueix el criteri d'ordre d'aparició a l'obra de Mandeville per numerar els fragments de la traducció catalana. Rossebastiano (1984) no els numera però els ordena amb aquest mateix criteri, tot i que hi barreja algun capítol. En aquest treball s'ha trobat més eficient de numerar-los seguint el criteri de Riquer i s'ha traslladat aquest mateix patró als fragments del *Tirant*, que Riquer cita desordenats a l'*Aproximació*.

4.1. Els fragments del *Tirant*

El testimoni més llarg de la influència dels *Voyages* dins el *Tirant* s'extreu del capítol IV del llibre de Mandeville i se situa, a Martorell, a l'inici del darrer nucli de la novel·la, el retorn de Tirant a l'Imperi grec. El cavaller Espèrcius s'hi presenta per primer cop al capítol 387, en els episodis del nord d'Àfrica, com a capità de la galera que Tirant envia a Tunis —passant per Gènova, Venècia, Pisa i Mallorca per reclutar gent— després de guanyar la batalla a Barbaria. Però no és fins al capítol 401 que no rep un paper més important dins l'obra. Al final d'aquest quart nucli de Tirant a l'Àfrica, la galera d'Espèrcius arriba al port de Contestina amb tres-centes naus i dues-centes galeres i el cavaller li proposa a Tirant d'anar ell mateix com a ambaixador a Sicília a demanar al rei ajut per conquerir l'Imperi grec. Un parell de capítols després, la història deixa de banda l'aventura de Tirant per centrar-se en el viatge d'Espèrcius. Un cop tramès el comunicat al rei, torna a Contestina per trobar-se amb Tirant, que ja havia partit cap a Sicília. Espèrcius fa un segon viatge cap a l'illa i la fortuna l'acaba desviant cap a l'illa de Lango. És en aquest context on Martorell insereix la llegenda del drac i de la filla d'Hipòcrates i la forneix d'un final conclusiu per al personatge.³⁹

S'han detectat, també, altres fragments més breus procedents de l'obra de Mandeville a diferents episodis del *Tirant*. El fragment 1 (cap. 418), el 2 (cap. 465), el 3 (cap. 459) i el 4 (cap. 459) són extrets directament del capítol III dels *Voyages*. El fragment 5 (cap. 276), del IV i el 6 (cap. 465) s'extreu de dos llocs diferents. La primera part, 6a, es correspon amb el capítol XVI dels *Voyages* i la segona, 6b, del XXVIII.⁴⁰ Aquestes restes del *Voyage d'outremer* apareixen a la novel·la, sobretot, per fer referència a la geografia d'Orient.

³⁹ Capítols 410-413.

⁴⁰ La numeració establerta segueix l'ordre d'aparició a l'obra de Mandeville. Consulteu apartat 4.1.1. per a la identificació dels fragments. L'edició que s'ha fet servir per a la transcripció del text del *Tirant* és la de Hauf, 2005.

4.1.1. Acarament del text amb els redaccions insular i continental

CATALÀ

—Senyor, vós deveu saber que antigament era **príncep e senyor** de aquesta illa del **Lango** e de Cretes Ypocràs, lo qual tenia una filla molt bellíssima que és huy en dia en aquesta illa en forma de hun drach que té bé VII colzes de lonch, car yo la he vista moltes vegades, e nomena's la Senyora de les Illes. E jau e habita en les **voltes** o coves de hun castell antich qui és en aquell puig que podeu veure de ací. E **mostra's** dos o tres voltes en l'any e no fa mal ni dan a negú si donchs no li fan **enuig**. E fon mudada de forma —de una donzella noble e bella en aquella figura de drach— per una encantació de una deessa qui havia nom Diana. E devia ésser desencantada e tornaria en sa pròpia figura e en son stament quant trobaria hun cavaller tan animós que la gosàs anar a besar en la boca. [...] E una volta hi vench un cavaller del Spital de Rodes, qui era hun valentíssim cavaller, e **dix que ell iria per besar-la**. E pujà sobre **hun cavall e anà al castell** e entrà en la cova. E lo drach començà de levar la testa devers ell, e quant lo cavaller **la véu axí horrible**, començà a fogir e lo drach lo seguí, e lo cavall portà lo cavaller, mal son grat, **sobre una roca** e saltà en la mar, e axí lo cavaller fon perdut. Après se

F. CONTINENTAL

Et de la va on a lylle de Crete, que lempereur iadis donna a laneuois. Et puis passe len lylle de Cohos, et par lylle de **Angho** [**Langho** NAF 10723], des quelles ylles Ypocras fu **princes et sires**. Et dist on que en celle ylle de Langho est encore la fille Ypocras en guise dun grant dragon, qui a bien cent toises de lonc, si comme on le dist; car ie ne lay mie veu. Et ceuls de lylle lappellent la dame du pays. Et gist au bout [**voustes** NAF 10723] dun ancien chastel, et si la voit on [**moustre** NAF 10723] deux foiz ou trois lan; et ne fait a nully damage, se on ne li fait **annuy**. Et fut ainsi muee et changiee dune belle damoiselle a vn dragon par vne dieuesse qui auoit a nom Dyane. Et dist on quelle reuendra ecore arriere en son estat, quant on trouuera vn chevalier si hardy qui lose aler baisier en la bouche. Mais apres ce quelle sera reuertie en femme elle ne viura gaires. Il na mie longtemps que vn cheuailer del Hospital de Rodes, qui preux et hardis estoit, dist que il yroit le dragon baisier [**Et dist que il yroit la baisier** NAF 10723]. Et monta sur **vn bon coursier**, et ala iusques au chastel [**et ala au chastel** NAF 10723], et entra en la caue, et le dragon commenca a leuer la teste contre ly. Et quant le

F. INSULAR

De la vait homme a l'isle de Crete qe ly empereres dona jadis as Janewais. Et puis passe par le isla de Cohos et par l'isle de **Langho** desquels isles Ypocras fust **sires**, et dit homme qe en celle isle de Langho est unqore la fille Ypocras en guise d'un grant dragoun qe ad bien C toises de long, si come l'en dit, qar jeo ne l'ay mie veu. Et cils de isle l'appellent la Dame de païs. Et gist as **voultes** d'un auncien chastel et se **monstre** deufioithz ou III l'an et ne fait a nulluy damages si homme ne luy fait **mal**. Et fust ensi meuee et changé d'une bele dameseile en une dragoun par une dieuesse qe avoit noun Diane, et dit homme qe elle revendra unqore ariere en soun estate quant homme trovera un chivaler si hardiz qe l'ouse aler baisier en la bouche. Mes après ceo qe elle sera convertie en femme elle ne vivra gairs. Il n'ad mie long temps qe un chivaler del Hospital de Rodes qe pruz estoit et hardiz **dit qe l'irroito baisier**. Si monta sur **une corser** et **ala au chastel** et entra la cave et le dragoun comencea a lever la teste encountre luy. Et quant le chival **le** veioit si hideux il fui sa voie et porta la chivaler maugree luy **sur une roche** et de celle roche il sailli en la mer et ensy fust perduz le

seguí que, passat algun temps, hun jove que res no sentia de aquesta ventura exí de una nau per deportar-se e, anant axí per la illa, se trobà a la porta de aquell castell, e entrant en la cova tant dedins fins que fon en una cambra, e aquí vèu una donzella qui's pentinava e stava mirant en l'espill. E ell vèu molt tresor entorn d'ella. Lo jove se pensà que fos qualche **folla fembra** o comuna qui stigués aquí per fer bona **companyia** als hòmens qui passaven per aquí. Stigué aquí tant fins que la donzella vèu ombra del dit home e acostà's devers ell e demanà-li què volia. E ell respòs: "Senyora, si a vós era placent, que'm volguésseu pendre per servidor". E la donzella li demanà si era cavaller e lo jove respòs que no. "**Donchs —dix la donzella—**, si cavaller no sou, no podeu ésser senyor de mi, mas tornau-ne a vostres companyons e feu-vos cavaller. E yo, demà de matí, staré ací fora de la cova e iré-us a l'encontre. E vós **veniu-me a besar en la boca** e no tingau dubte negú, que yo no us faré negun mal, jatsia que a vós yo demostraré molt fera de veure, car yo só tala **com me veu**, mas per encantació yo'm demostre drach. E si vós me besau, vós haureu tot aquest tresor e sereu mon **marít** e senyor de aquestes illes".

E axí lo jove se partí de la cova e anà-se'n a sos companyons a la nau e féu-se

cheual le [**la NAF 10723**] vit si hideus, il fuit sa voie et porta le cheualier maugre li **sur vne haute roche**; et de celle roche sailly en la mer, et ainsi fu perdu le cheualier. Item vn iones homs, qui riens ne sauoit de sest dragon, yssit dune nef et ala par my lylle iusques au chastel. Et entra en la caue et ala tant auant que il trouua vne chambre. Et la vit vne damoiselle, qui se pignoit et resgardoit en vn mirouer, et y auoit moult de treor entour ly. Et il pensoit que se feust vne **folle femme**, qui demourast illeuc pour receoir les **compaignons**; si actendit tant que la damoiselle vit lombre de ly ou mirouer, et se tourna vers li et li demanda quil vouloit. Et il respondit quil vouloit estre ses amis. Et elle demandoit se il estoit cheualier, et il dist que non. «Dont ne pouez», dist elle [**Donques dist elle** vous ne poues NAF 10723], «vous estre mes amis. Mais alez vous ent vers vos compaignons et vous faites faire cheualier. Et demain ie ysterray hors de seans et vou yrai au deuant; et **me vendrez baisier en la bouche** [**Et me venes baisser en ma bouche** NAF 10723], et naiez point de paour, car ie ne vous feray point de mal. Et combien que ie vous semble hydeuse a veoir, cest par enchantement que ie suy telle **que vous vces**. Et se vous me baisiez, vous aurez tout ce tresor et seres mes **maris** et sires de

chivaler. Item une jeovenes homme qe rien ne savoit de ceste dragoun issy d'une nief, et ala parmi l'isle jusques au chastel et entra en la cave et ala tant avant q'il trova une chambre et la vit il une damoisele qe se pignoit et regardoit en une mireour et si avoit moult de tresor entor ly, et il pensoit qe ceo fust une **femme legiere** [**folle femme** Be3, Du2] qe demorast illesques pur receiver ses **assentants** [**compaignons** Be3 et al.]. Si attendi tantque la damoisele vit l'ombre de ly en mireour et se torna vers luy et luy demanda quoi il voloit. Et il respondi q'il voleit estre ses amis et elle demandoit s'il estoit chivaler et il dit qe nenil. **Dunques, dit-elle**, ne porrez vous estre mes amis. Mes ales vers voz compaignons et faites vous faire chivaler et demain jeo isserai hors de cienx et vous irrai au devant, et **moy venez baisier en la bouche** et n'aietz point de pour qar jeo ne vous ferray point de mal, et come ien qe vous semble qe jeo soi hideux a veoir ceo est par enchaument qe jeo suy tiele **come vous ore a veoir** [**come vous veiez** Lo3 et al.]. Et si vous me baisez vous averez tout ceo tresour et serietz moun **baroun** et sires de celle isles. Et sur celle il s'en parti et ala vers ses compaignons en la nief et ly fist faire chivaler. Puis venoit lendamain a devant la damoisele pur la baisier. Et quant il la vist issir de la

cavaller. E après, l'endemà, ell anà allà hon era la donzella per besar-la. E com ell la véu eixir de la cova de tan leja e spantosa figura, ell hagué tan gran temor que fugí **vers** la nau e ella lo seguí fins a la mar. E quant ella véu que ell no tornava devers ella, començà a cridar grans crits com a una persona dolorosa e tornà-se'n a son loch. E lo cavaller morí de continent. **E après no y ha vengut cavaller algú** que no **morís** tantost. Mas si y venia cavaller algú qui la gosàs besar, ell no morria, **ans** [...] seria senyor de tota aquesta terra.

ceste ylle». Et sur ce il se parti, et ala vers se compaignons en la nef et se parti, et ala vers se compaignons en la nef et se fist faire cheualier. Puis vint lendemain au deuant la damoiselle pour le baisier. Et quant il la vit issir de la caue en fourme al terrible, il ot si grant paour que il fuit sa voie **vers** la nef. Et elle le suiuit apres. Et quant elle vit quil ne retourneroit mie vers il, si commenca a crier et a braire comme dolente, et retourna arriere. Et tantost ce cheualier mourut. Et onques puis nuls cheualiers ne la peut veoir [**Et onques puis ny ale chevalier veoir** NAF 10723], que il ne **mourust** tantost. Mais quant il vendra vn si hardy qui lose aler baisier, il ne mourra mie; **aincois** reuendra la damoiselle en sa droite fourme, et sera sire du pays.

caveen fourme si terrible il eust si grant pour q'il fuy sa voie **tantque** a la nief et elle si après. Et quant elle vist que il ne retorneroit vers luy si comencea a crier et braier come dolente et retourna ariere, et tantost cis chivaler morust **et unques puis nuls chivalers ne la poerent veoir** q'ils ne **fussent tantost mortz**. Mes quant y vendra un si hardiz que l'ouse aler baiser il ne mora mie, **mes** convertera la damoisele en sa droite fourme et sera sires de païs.

En aquesta llegenda trobem prou llocs clau que ens permeten de relacionar el fragment amb una branca o l'altra. Si ens cenyim a la comparació amb el text de l'edició de Letts, hi ha força variants pròpies de la versió continental que la separen de la insular. Les que considerem més rellevants per afirmar aquesta procedència són: «príncep e senyor», «enuig», «folla fembra», «marit e senyor», «morís». Les lliçons «companyia», «com me veu», «vers» i «ans» ens reafirmen aquest origen continental de què es forneix el text. Tot i això, també hi veiem clarament solucions pròpies de la redacció insular: «mostra's», «voltes», «e dix que ell iria per besar-la», «anà al castell», «E vós veniu-me a besar en la boca» i el canvi d'ordre a «Donchs —dix la donzella». D'altres lliçons que s'aproximen a la versió insular són: «Lango», «hun cavall» i «sobre una roca».

Ara bé, la tradició manuscrita de cada redacció mostra sovint lliçons de l'altra. Aquest és el cas d'un manuscrit de la branca continental que inclou les solucions de la insular que s'han detectat en el fragment del *Tirant*, de manera que aquest manuscrit

presenta en conjunt un text molt pròxim al que va donar origen a la narració del *Tirant*. Es tracta del manuscrit, ja esmentat, de la Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 10723, que s'ha posat en relació amb la traducció l'aragonesa. Aquest manuscrit presenta gairebé totes les solucions on relacionàvem el text del *Tirant* amb la versió insular: «moustre», «voustes», «ala au chastel», «Donques dist elle», «Langho». No només això. També proporciona variants més fidels al text («Et dist que il yroit la baisier», «et me venes baissier en ma bouche») o, fins i tot, exclusives («la», «Et onques puis ny ala chevalier veoir»). Podem afirmar, doncs, que aquest manuscrit té unes característiques textuais molt semblants a les del text francès usat pel traductor català del fragment (o per Martorell).

Analitzant no només les lliçons relacionades amb el text francès, sinó, també, aquells elements propis del text del *Tirant* que podrien ser o bé innovacions de Martorell, o bé característiques d'una traducció, cal destacar força canvis estilístics. En primer lloc, s'observa una sistematicitat pròpia dels traductors pel que fa a la duplicació sinonímica: «jau e habita», «voltes o coves», «mal ni dan», «noble e bella», «tornaria en sa pròpia figura e en son stament», «folla fembra o comuna». En segon lloc, s'hi detecten característiques pròpies de la prosa de Martorell en lliçons com «valentíssim» (el superlatiu distintiu del valencià), «animós» (adjectiu força característic de l'autor, traduïnt «hardis») o les adaptacions, supressions i omissions del text que responen a necessitats narratives: «car yo la he vista moltes vegades», en comptes de «car ie ne lay mie veu», per animar Espèrcius a salvar la princesa; «tan animós que la gosàs anar a besar en la boca», per fer la concordança més avall amb «besar-la»; el plural d'«aquestes illes», que també el fa concordar amb l'inici de la llegenda «era príncep e senyor de aquesta illa de Lango e de Cretes Ypocràs»; l'adaptació de «ventura» en comptes de «dragon» que lliga amb el títol del capítol 410 «De la bona ventura que hagué lo cavaller Spèrcius»; l'afegit de «E devia ésser desencantada [...]» (amb el canvi de dues oracions en comptes d'una, canvis de temps en els verbs i una possible intencionalitat d'èmfasi en el participi per donar-hi un caire meravellós) i «e ella lo seguí fins a la mar» o l'omissió de «Mais apres ce quelle sera reuertie en femme elle ne viura gaires» per tal que, més endavant, quan Espèrcius es converteixi en senyor de l'illa i s'hi quedi a viure, l'aventura del cavaller tingui un final conclusiu. Altres modificacions del text són l'omissió de «reuendra la damoiselle en sa droite fourme» del final del passatge, atès que ja ha estat explicat i, així, evita la repetició; una interpretació de «hors de seans», en què el traductor, o Martorell, especifica la localització; el canvi d'«amis» per fórmules pròpies del llenguatge cortès

com són «servidor» i «senyor», una substitució del pronom indefinit «on» («se on ne li fait annuy») per un impersonal en plural i sense subjecte («si donchs no li fan enuig»), l'error de lectura de «cheual» que fa que el canviï per «cavaller» i l'addició de l'estructura «començar a» allà on només hi ha un verb («començà a fogir» vs. «il fuit»).

CATALÀ

1. E deveu saber que la ciutat de Contestinoble és molt bellíssima ciutat e molt ben murada, e és feta a tres angles. **E ha-y** hun braç de mar qui's nomena lo braç de Sent Jordi, e aquell braç de mar clou les dues parts de la ciutat. E la una part resta inclosa, e la una part closa és devers la mar, e l'altra és devers la Turquia. E l'altra, qui no és closa, és devers lo realme de Tràcia.

2. [...] pres totes les illes que ésser solien de l'imperi, los noms de les quals són aquestes: Calistres, Colcos, Oritige, Tesbrie, Nimocha, Flaxen, Meclotapace, e moltes altres illes [...].

3. En aquesta ciutat [d'Estranges] naxqué lo gran philòsof Aristòtil e tenen-lo en stima de hun gran sant.

F. CONTINENTAL

Constantinoble est moult belle cite et moult noble et bien muree, et est la cite triangulere. **Et y a** vn bras de mer que on appelle Hallespont, et les autres l'appellent la bouce de Constantinoble, et les autres le bras Saint George. Et ce bras clot les deux pars de la cite. Et plus haut vers la chief de ce bras de mer deuers la grant mer souloit estre la cite de Troies sur la riuiera de leaue, en moult bel lieu et plain; mais la cite y pert pou, par tant quil a si grant temps quelle fut destruite.

Entour Grece a plusieurs ylles, si comme Calistres, Colcos, Oritighe, Cesbrie et Nurtaflaxon, Melo, Capace et Lempne.

En ce pays fu Aristocles nez en vne cite que on spelle Strageres [...] et y a vn autel sur sa tumbé, et fait on grant feste de li tous les ans, aussi comme ils fust saint.

F. INSULAR

Constantinople est moult bele cité et moult noble et bien muree et est la la cité triangulere, **et la il y ad** une brace de mer qe homme appelle Hellespont et autres l'appellent la Bouche de Constantinople et autres le Bracz Seint George. Et ceste bracz clost les duex parties de la cité. Et plus haut vers le chief de ceste bracz de mer devers la Grant Mer soleit estre la cité de Troies sur la rive del eawe en moult beau lieu et plain, mes la cité y piert poi pur ceo q'il y ad grant temps qe elle fust destrue.

Entour Giece y ad plusours isles come Calistres, Calcas, Critige [Ortige Lo2, O1], Tesbria, Mineafflaxon, Melo, Carpate, et Lempne.

En ceo pais fust Aristotiles née en une cité qe homme appelle Strageres [...] et y ad un aulter sor la tombe et fait homme grant feste de ly touz les aunz auxi bien come s'il estoit saint.

4. [...] partint de la ciutat de Estranges, feren la via de Macedònia, e foren en una ciutat qui·s nomena Olímpius. E aquella ciutat pren lo nom de una muntanya qui prop d'ella dista, qui és de les altes del món, qui·s nomena Olímpius.

Vers la fin de Machidoine il a vne montaigne qui est appellee Olimpius [...] et est si haute quelle passe les nues.

Vers la fyn de Macedoyne il y ad une montaygne qe est apellé Olimpis [...] et est si haute qe elle passe les nuees.

5. [...] passàs la mia penosa vida dormint, axí com se diu del gloriós sent Johan [...]. és openió, segons se diu, que la sua gloriosa ànima dorm, [...].

Et sachiez que Saint Iehan fist la faire sa fosse en sa vie, et puis se coucha par dedenz tout vis. Et pour ce dient aucuns que il ne mourut poiny, mais que il se repose iusques au jour du iugement.

Et sachez qe seint Johan fist la faire sa fosse en sa vie et puis se cocha dedeinz tout vif. Et pur ceo dient ascuns qe il ne morist mie, mes qe il se repose jusques a jour de Jugement.

6. [...] la gran ciutat de **Tauris**, qui és ciutat molt delitosa e de moltes mercaderies, e la ciutat de **Boterna** e la ciutat de **Senoreyant**, per hon passa lo gran flum de Phison.

a. [...] la cite **Taurisse** [...] vne des meilleurs qui soit au monde pour merchander.

b. Mais les deux principaux citez sont appelees lune Boutera e lautre Sarnagam, que les autres appellent Sarnagout [**Boterna e Seonergant que aucuns apellant Sarmagant** NAF 10723]. Lautre royaume de

a. [...] la cité de Thamise [**Taurise** Be3] [...] un des meillours qe soit ou mounde pur marchander.

b. [...] mes ly II principales sont **Boccura et Seornegant qe ascuns [appellent] Sormagant**. L'autre roialme de Persie s'estent par la rivere de Physoun [...].

Aquests textos fragmentaris no ens permeten d'extreure'n gaire informació, atès que les petites diferències que es mostren, sobretot en topònims, s'expliquen per confusions en les grafies dels manuscrits. Per exemple, és fàcil de confondre una *t* i una *c* («Cesbrie»/«Tesbria») o una *a* i una *o* («Colcos»/«Calcas»). Tot i això, als fragments 1 i 5 notem diferències rellevants que ens tornen a relacionar el *Tirant* amb la redacció continental, en especial amb el NAF 10723: «E ha-y», «Tauris», «Boterna» i «Senoreyant». La lliçó «Tauris» la trobem de manera molt puntual a algun manuscrit insular, però amb el text anterior modificat: «Faît qui a present et appellé Taurise», per tant, queda descartada la possible procedència insular.

4.1.2. Comentari

D'una banda, l'acarament del text que s'analitza amb les dues redaccions franceses ha permès de concretar la branca amb la qual es relaciona més estretament. Totes les lliçons substancials que comparem amb les dues redaccions concorden amb la continental. És ben cert que hi ha tant manuscrits continentals com insulars que porten les mateixes variants i, per tant, és complicat de classificar-les segons la seva naturalesa, però les que tenen més pes són essencialment continentals.

D'altra banda, l'assenyalament d'aquells aspectes que surten de la traducció literal del fragment de la llegenda del drac ens permeten de detectar la mà d'un traductor. Ara bé, és una traducció directa del francès o bé el referent que va fer servir Martorell era una traducció catalana ja existent? Un cop d'ull als fragments de la traducció catalana pot ajudar a resoldre aquesta qüestió.

4.2. Els fragments de la traducció

Tots els passatges que es conserven de la traducció catalana s'extreuen de llocs diferents en l'obra de Mandeville. Duret, en aquest sentit, difereix de Martorell, que aprofita majoritàriament el capítol III i d'allà va espigolant tot allò que necessita, i enriqueix els seus dos llibres amb exemples sostrets de diferents llocs. El fragment número 1 (capítol VII de Mandeville) l'aprofita per exemplificar l'«arbre du Baume»; el 2 (capítol IX), per identificar els diferents noms amb què els sarraïns i d'altres es refereixen a l'Alcorà; el 3 (capítol XIII) és una descripció de com els cristians es regeixen per les lleis de la natura i dels apòstols; el 4 (capítol XXI) el fa servir per exemplificar els arbres que donen farina; el 5 (capítol XXIV) l'exposa per explicar que tota Tartària estava sota servitud de les altres nacions veïnes i que no feien res més que encarregar-se de les bèsties; el 6 (capítol XXIX), per explicar la planta que realment és un animal, de la mateixa manera que existeixen arbres les flors dels quals es tornen ocells; el 7 (capítol XXIX), per descriure els arbres que porten llana; el 8 (capítol XXX), per parlar dels arbres que només broten al migdia i, quan el sol es pon, tornen dins la terra i el 9 (capítol XXXII) el fa servir per explicar per què l'emperador és anomenat «Preste Johan».⁴¹

Duret fa una tasca complexa de selecció, tant dels *Voyages* com d'altres obres, per enriquir, reforçar i exemplificar tot allò que comenta en els seus llibres. Gràcies a això,

⁴¹ Vegeu apartat 3.1.1. per a la localització dels fragments dins les obres de Duret.

avui hem pogut recuperar un petit tastet d'allò que va ser la traducció catalana d'un dels llibres més difosos dels segles XIV i XV.

4.2.1. Acarament del text amb les redaccions insular i continental

CATALÀ

1. Acosta⁴² **de l'Alcayre** és lo camp on se leva lo balsen. Lo balsen se leve en petits arbres que no só[n] gayre pus alts que a la cinta d'un home e·s axí plantat com a vin[y]a salvage [...]. Jhesucrist féu **un** de aquells arbres ab sos peus **com ell anave jugar ab los altres infants**. Lo camp no és gayre **ben clos** que **hom no pot ben entrar mes en lo temps que el balsen hi ve**, e·lls que meten si bones gardes que hom no·y pot entrar. Lo balsen no creix pas en altro loch sinon allí. Com hom se'n vol portar les **branques e plançons** per plantar en altra part, ell creix bé, mas ell no fructifica punt [...] com hom talla les branques per plantar, com de talar ab qualche pedra tallant o qualche os tallant; con qui les talla ab fer corromp sa virtut y sa natura. Serrayins appelen aquesta vin[y]a ethnobbate **e lo fruyt que·y és concubes**, y a la licor que degoute de les branques e[ll]s appellen grisbade. Y fan tots jorns aquest balsen cultivar als chrestians, y altramén ellas no fructifiquen: los serraÿns o dien ells mateys, car ells ho han esprovat. Hom diu que lo

F. CONTINENTAL

Item **delez le Cayr** dehors le cite est le champ ou le baulmes croist; et vient de petis arbrissiaux qui ne sont mie plus haulz que iusques au baudre dun home, et semble du bois que ce soit de vignes sauuages, en ce champs il a ·vii· fontaines, dont nostre signeur Ihesu Crist en fist **une** de ses piez, **quant il fut petit, si comme il aloit iouer auec les autres petis enfans**. Le champ nest mie **forment clos** que **on ny puist bien entrer**, neiz [**Mais** NAF 10723] **en la saison que le baulmes y est**; car on y met si bonnes gardes que nulz ny ose entrer. Ce baulmes ne croist nule part fors que en celui lieu. Et combien que on porte des **plantes** pour planter autre part, il croissent bien mais il ne fructifient point. Les fueilles de baulme ne flauissent point. Et coupe on la branche dun caylleu agu ou dun os agu, quant on les veult taillier; car qui les tailleroit de fer, il corromproit sa vertu et sa nature. Les Sarrazins appellent le boys Enothbalse; et le fruit, **qui est auques semblant a cubebes** [**com cubebes** NAF 10723], il

F. INSULAR

Item **delez Cair** au dehors de celle cité est ly chaump ou ly baume croist, et vient des petites arbresteaux qe ne sont mye plus haut qe jusques au braier d'un homme et semblent de boys qe ceo soit de vine sauvage. En ceo chaump y a VII fontaignes dont Nostre Seignur Jhesu Crist en [fol. 17 vº] fist **un** des ses piez **quant il aloit juer ovesqez les autres enfantz**. Ly chaump n'est mye si **bien clos** qe l'em mette de si bons gardes qe nul ne ose entrer. Ceo baume ne croist nul part fors en celle lieu. Et come bien qe homme porte des **plaunceons** pur plaunter autre part, ils crescent bien, mes ils ne fructefient point. Les foilles de baume ne flectrissent point, et coupe homme les braunchez d'un cailou agu, ou d'un os agu quant homme les voet tailler. Qar qy les tailleroit de fer, il corumperoit sa vertue et sa nature. Ly Sarazinz appellent le bois *enothblasse*, **et le fruit q'est comme quibibes** ils appellent *abebissan*, et la licor qe degoute des braunches ils appellent *guybalse*. Et fait homme toutdis cortiver ceo baume as

⁴² Es transcriu com Rossebastiano degut a un malentès de Riquer.

balsen creix en altra part, a **Judea la Major**, en aquest desert hon Alexandre **parlà** a l'arbre del sol y de la luna. Mas yo no l'é pas vist, car yo no són pas estat tant avan, que trop y à de perillous passages a passar. Y sapiats com ell si fa trop bon guardar de comprar balsen, si donchs no·l saben **conèxer y bé sprovar**, car hom podrie ésser decebut. Car à alguns qui venen [...] trenentina en loch de balsen, **e y meten de balsen ensemps per donar odor. Y alguns meten a bollir en oli les branques de balsen**, y lo fruyt, lo qual venen per balsen; y alguns fan fondre claus de girofle y **spisquinardi** y altres espècies bé odorantes, y la licor que d'açò hix ells appellen balsen.

appellent Abbebisan; et la liqueur qui degoute des branches il appellent Grybalse. Et fait on tousiour cultiuer ce balme aus Crestiens, ou autrement il ne fructifieroit point, si comme les Serrazins mesmes le dient; car il lont souuent esprouue. On dit aussi que le baulme croist en **Ynde** et en ce desert ou Alixandre **parla** a l'arbre de soleil et de la lune. Mais ie ne lay mie veu, car ie nay mie este tant auant, car trop y a de perilleurs passages a passer. Et si sachies que il se fait bon garder de acheter du balme, qui ne le scet bien cognoistre [**bien cougnoistre et bien esprouver** NAF 10723]; car on pourroit de legier estre deceu. Car aucuns vendent une gomme que on appelle Therebintine en lieu de balme **avec pour donner odeur** [Et met on vn pou de **basme avec pom donner oudom** NAF 10723]. Et aucuns mectent cuire le bois en oyle et le fruit du balme, et dient que cest balmes. Et aucuns font distiller clous de giroffle et **spiquenard** [**spisenarde** NAF 10723] et autres espices bien odorans, et la liqueur qui en ist il appellent balme.

chrestiens qar autrement il ne fructefieroit point si come [ly] Sarazins [mesmes] le dient qar ils l'ount sovent esprevé. L'en dit auxi qe ly baume croist en **Ynde la majour** en ceo desert ou Alexandre **parloit** al arbre de solail et de la lune. Mes jeo nel ay mye veu qar jeo n'ay pas esté tant avant qar trop y ad des perillous passages a passer. Et sachez q'il se faut bien grader de acheter baume qe ne le sciet **bien coniestre et bien esprover** qar homme purroit bien de leger estre deceu. Qar ascuns vendent une greine qe l'en appellent terebentine en lieu de baume **et y met homme un poy de baume ovesqez pur doner bon odor. Et acuns mectent cuire en oyle de bois del fruit de baume**, et dient qe ceo est baume, et ascuns font distiller clous de girofle et **spienard** et autres espices bien odorantz, et la liquor q'en ist ils appellent baume.

En el cas dels fragments de la traducció, no trobem tantes lliçons continentals com en aquelles mostres del Mandeville al *Tirant*. Com demostra aquesta anàlisi del primer fragment, hi trobem més trets insulars: «un», «com ell anave jugar ab los altres infants», «ben clos», «plaçons», «Judea la Major», «conèxer y bé sprovar», «e y metem de balsen ensemps per donar odor» i «Y alguns meten a bollir en oli les branques de balsen». La redacció continental en aquest fragment té poca representació («l'Alcayre», «parlà» i «spiquenard»), però, si tornem a fixar-nos en el NAF 10723, veiem que respon amb algunes solucions insulars («bien cougnoistre et bien esprouver») i s'apropa més, en alguns llocs, a la traducció catalana que les versions de referència: «on ny puist bien entrer. Mais en la saison que le baulmes y est», «e lo fruyt que y és concubes» (amb una elisió de l'espai entre les dues paraules «come cubebes» i el descuit de la síl·laba duplicada) i «Et met on vn pou de basme avec pom donner oudom» i complementa la solució del NAF 4515 a «spisenarde» amb la vocal final.

D'altra banda, el text català no sembla ésser una traducció gaire fidel a l'original. Hi trobem rastres d'un traductor (en la duplicació sinonímica a «branques e plançons» o en el recurs reiterat d'ometre el subjecte impersonal *hom* quan el tradueix en plural, però mantenir-lo quan tradueix el subjecte en singular) o força errors que allunyen el text català del francès. Però sí que ho és. A «Jhesucrist féu un de aquells arbres ab sos peus» simplement hi ha una resolució de l'error de còpia en l'insular d'«un», el qual hauria de ser *femení*. En segon lloc, s'hi troben salts de còpia o salts d'igual a igual (com el de «point» a «point») que obliguen el traductor a reformular lleugerament la frase.⁴³

2. Lo libre de la ley de los serrasins, la qual los donà Machumet, l'appellen Alcorà, los altres l'appellen Alcerà, los altres Alkerà Mesaliaf, e en altra lengua l'appellen Barbio Anavia.

Car les Serrasins ne cultiuent nulles vignes ne ne boient point de vin; car le liure de leur loy le deffent, que Mahomes leur bailla, que il appellent Alcoran, et les autres l'appellent Melhat, et en autre langaige lappelle on Barme...

qar ly livres de leur loy qe Machomet leur bailla qe il appellent *Alkaron* [Alchoran Lo9 et al.], et ly autres l'appellent *Meshaaf*, et en autre langage l'appelle homme *Harme*.

No hi ha res destacable que es pugui relacionar amb l'original francès.

⁴³ Representats amb la forma [...] al text.

3. E sapiats que entre aquels serray[n]s **d'una part e d'altra** demoren molts chrestians de **moltes e diverses maneres e de molts noms**. Et tots són bateyats e han diverses leys et diverses costumes, mas tots crehen en Déu lo Pare e·ll Fill e lo Sant Spirit. Mas tots jorns **solen ells fallir** en aucuns articles de **la ley**. Los uns an nom jacobins per ço con [...] Joan l'Evangelista los bategà, e dien que hom deu fer la confessió a Déu **tant solament**, e no pas a home, car a Déu se deu retre colpable, **en contra lo qual han** fortment errat, per ço cor Ell no ha ordonat de fer null ma segons que **Ell nos devisà ne les profetes**, axí com Moysès l'escriví en la Bíblia. E per ço dix David al Saltiri: «Confitebor tibi, Domine, in toto corde meo»; **e·n altro loch**: «Delictum meum et confitebor tibi». Car ells saben tota la Bíblia e lo Saltiri, e per ço al·legen ells axí la letra. Mas ells no al·leguen les **altorites en latí**, mas en lur languatge molt aptament. E dien que David e los altres prophetes lo dien axí. **Totes vegades puis que** nós hi legim en Santa Scriptura que alguns dels actors sants hòmens se acorden en partida a lur ofiçis, axí con Sent Agustí et **Sent Gregori et Sent Hylari**. Car **Sent Agustí dix**: «Qui stella sua cogitet et commisus fuit, veniam sibi credat». Sent Gregori diu: «Domine, menten quam

Et sachies que entre ces Sarrasins **dune part et d'autre** demeurent moult de Crestiens de **pluseurs manieres et de pluseurs noms [plusers manieres. Et de divers noms** NAF 10723]. Et tous sont baptizies, et ont diuerses loys et diuerses coustumes. Mais tou croient en Dieu le Pere et le Filz et le Saint Esperit. Mai tousiour **seulent il faillir** en aucuns articles de **la foy**. Les vns on appelle Iacobites, pour ce que Saint Iaques les conuertist; et Saint Iehan leuangeliste les baptiza. Il dient que on doit faire sa confession a Dieu seulement [**tant seulement** NAF 10723] et non pas a homme, car a celui on se doit rendre coupables **encontre le quel on** mesprent; ne Dieu ne ordena ne ne deuisa onques ne les prophetes [**ne Dieu me devisà onques ne les prophetes** NAF 10723] aussi, si comme ilz dient, que homme se confessast a autre que a Dieu, si comme Moyses l'escripst en la Bible. Et pour ce dit Daudid ou psautier, «Confitebor tibi, Domine, in toto corde meo etc.» **Et aillieurs**, «Delictum meum tibi feci, quia Deus meus es tu et confitebor tibi» [Delictum meum cognitum tibi feci. Deus meus est tu et confitebor tibi. Car il sceuent toute la Bible et le psautier, et pour ce alleguent il ainsi la lectre. Mais il n'aleguent pas les **auctoritez en latin**, mais en leurs langaiges moult appertement. Et dient que

Et sachez qe entre ces Sarazins **une part et autre** demorerent moultz des christiens de **plusours maneres et de divers nouns** et touz sount baptizez et ount diverses lois et diverses custumes. Mes touz croient en Dieu le Piere et le Filz et le seint Espirist. Mes toutdis **faillent** ils en ascun article de **nostre foy**. Les uns homme appelle Jacobites pur ceo qe seint Jake les converty et seint [fol. 41] Johan l'evangeliste les baptiza. Ils dient q'em doit faire sa confessioun a Dieu **soulement** et non pas a homme, qar a cely homme se doit rendre coupable **contre qy il** mesprent. **Ne Dieu ne ordeina ne devisà unques en escrit ne par prophecie** qe homme se confessat a autre qe a Dieu si come ils dient et si come Moyses l'escrit en la Bible. Et pur ceo dit David en le sautier: «*Confitebor tibi Domine in toto corde meo. Delictum meum cognitum tibi feci. Deus meus es tu et confitebor [tibi] quoniam cogitacio hominis confitebitur tibi etc.*» qar ils scevent toute la Bible et le sautier et pur ceo ils allegent ensy la lettre. Mes ils n'allegent pas les **auctorités auxi en latin**, mes en lour langage mout apertement et dient qe David et ly autres prophetes le dient. Et nient moinz seint Augustyn [**Et si** lisons nous en la sainte Escripiture que aucuns des sains hommes se accordent a leur oppinion en

liberare spiciis». **Ilare:** «Longorum in acto oculi pererit, si cordis nata fuit compunctio». **Et per ço dien** que a Déu se deu hom reire culpable de sos falliments, retent-se culpable e clamant mercè e prometén a esmenar. **E per ço con ells se volen confessar**, ells prenen foch e posen-lo de pres ells e meten-hi encens e **altres coses bé odorades**, e'n lo fum ells se confessen e criden a Déu mercè. Et ver és que aquesta confessió és **natural e primitiva**, mas **lo Sent Pare e los altres papes** que són estats an hordonats a ffer confessió a hom per bona rahó. Car ells an vist que de neguna malaltia **no pot** ésser bona medicina si donchs hom no sap la natura del mal. E axí **no pot** hom donar penitència conivent, ssi donch hom no sap la calitat del **mal feyt**. Car un mateys peccat é[s] pus greu a [un] que a altra e'n un loch e un temps que no en altre. Et per ço com ell sabrà la natura del feyt segons açò deu donar penitència. **Item**, hi ha **altres chrestians** nomenats sureyants, e creen la creença migana, ço [és] entre la nostra ley e aquella dels grechs. E porten tots barbes, axí com fan los grechs. Fan lo sagrament de pan levat. E en lurs lenguacges husen lettres sarraïnesques, mas segons lo misteri **de les esgleyes** ells usen lettres grequesques. E fan lur sagrament axí con fan los jacobins. E hi ha molts

Dauid et les autres prophètes le dient, **et toutes** fois que nous lisons en la sainte escripture, que aucuns des aucteurs sains hommes sacordent en partie a leur opinion, si comme Saint Agustin, **Saint Gregoire et Saint Hylaïre**. Car **Augustin dist**, «Qui scelera sua cogitat et couersus fuerit, veniam sibi credat». Gegoire, «Domine, potius mentem quam uerba respicis»; **Hylaïres**, «Longorum temporum crimina in ictu oculi pereunt, si cordis nata fuerit compunctio». Et pour ce il dient a [**dient ils que a** NAF 10723] Dieu on a a regehir ses meffaiz, en li rendant culpable et en criant merci et promectant soy amender. **Et pour ce, quant il se veulent confesser**, il prennent feu et mectent delez eulz et gectent dedenz pouldre dencens **et dautres choses aromatiques**; et en la fumee ilz se confessent a Dieu et crient merci. Et voir est que ceste confession est **naturele et primitiue**, mais **li saint pere et le pape** quis ont depuis venuz ont ordene a faire confession a homme, et par bonne raison. Car il ont regarde que nulle maladie **ne puet estre curee** ne bonne medicine **ne puet** estre donnee, se on ne scet la nature du mal. Et aussi ne puet on donner penance conuenable, qui ne scet la qualite du **fait**. Car vn mesmes pechie est plus gries a vn que a vn autre, et en vn lieu et en vn temps ou en vn

partie si comme Augustin Be3] et **seint Gregorie dient**, **Augustyn:** «*Qui scelera sua cogitat et conversus fuerit veniam sibi credat.*» Greogire: «*Domine potius mentem quam verba respicit.*» **Et seint Hillare dit:** «*Longorum temporum crimina in ictu oculi pereunt si cordis nata fuerit compunctio.*» **Et pur tieles autorités ils dient** qe a Dieu doit homme regeiher ses meffaitz en soy rendant coupables, et en criant mercy, et en promettant soy amender. **Et pur ceo quant voillent se confesser** ils prignent feu et mettent delez eaux et jectent poudre d'encens dedeinz, et en la fumé ils se confessent a Dieu et crient mercy. Et verité est que ceste confessioun est **primitive et naturele**. Mes **ly seintes pieres apostoïles** qe sont depuis venuz ont ordeiné a faire confessioun a homme, et par bon reson, qar ils ont regardé que nulle maladie **poet estre curee**, ne bone medicine **ne poet** estre doné si homme ne sciet la nature del mal. Et auxi ne poet homme doner medicine convenable qy ne sciet la qualité de fait [**malefait** Lei, Lo8], qar une mesme peché est plus grief a un qe a un autre et en un lieue et en un temps qe en un autre. Et pur ceo convient il qe [fol. 41 vº] homme sache la nature du fait, et sur ceo doner penaunce.

Il y ad des **autres** qe sont appelez Suriens, cils

d'**autres chrestians** que són happelats georgians, los quals Sent Jordi convertí e a ell hahoren pus que a **null altro sant** de paradís e·ll appellen tots jor[n]s que·lls ajut. Tots aquests del realme de Georgie han tots les coronas rasas: los clérquez la pórta**n rodona e los lechs cayrada**. E aquests tenen la ley chrestiana, axí com los **grechs fan**. Item, y à d'autres que hom appella Chrestians de la Centura, per ço com ells són cints per dessus. Item, i n'hi à d'**autres ariens e d'autres nubiens e d'autres indiens, que són de la terra de Preste Joan**. Tots aquests han **alcuns articles** de nostra fe e altres n'i à que són molt variants, **de què** seria molt longa cosa de comptar, per què me'n lexaré pus a parlar.

temps quen vn autre. Et pour ce conuient il que on sache la nature du fait et selon ce donner penance. **Item** il y a des **autres Crestiens**, et sont appellees Surreiens et tinnent la creance moienne entre nous et les Gregois. Et protent tous barbes, si comme les Gries font. Et font le sacrement de pain leue. Et en leur langaige il vsent de lectres sarrazines; mais selon le mistere **des eglises** il vsent des lectres grigoises. Et font leur confession si comme li Iacobite. Il y a des **autres Crestiens** qui son appeles Georgiens, que Saint George conuertist. Et il laourent plus que **nul autre saint** de paradis, et lappellent tousiours en leur ayde. Et vindrent du royaume de Georgie. Cil ont tous courennes raises; les clers les portent ronde **et les lays quarrees**. Et cilz tiennent la loy crestienne si comme les **Grigois font**. Des autres y a que on appelle Crestiens de la Cainture, pour ce que il sont cains per desseure. **Des autres y a Arriens et des autres Nubiens, et autres Yndyens, qui sont de la terre Prestre Iehan**. Et tuit cil ont **aucuns articles** de nostre foy et aus autres sont moult variant. [**mais de la variance** NAF 10723] Moult longue chose seroit du conter, si le laisseray a tant sens plus parler.

tiegnent la creaunce entre nous etles Gregeois, et portent toutes barbes si come ly Griez font, et font le sacrement du pain levez, et en leur langage ils usent les lettres sarazines. Mes selonc les misteres **del esglise** ils usent lettres gregeoi, et font leur confessioun si come les Jacobites. Il y ad des **autres** que sont appelez Georgiens que sient George converty et luy adorent plus que **toutz les autres saintz** de Paradiz et ly appellent toutdis en leur aide et viendrent de roialme de George. Cestes gentz ount toutz coronas reses, ly clerks les portent reondes, **ly laycz les portent quarrez**, et cils tiegnent a la loy chrestiene si come **font les Griecz desqueux jeo veous ay autrefois counté**. Des autres y a que homme appelle Christiens de la ceinture pur ceo q'il sont ceintez par dessure. **Et y a autres que homme appelle Nestoriens, des autres Arriens, des autres Nubiens, des autres Gregeois, et autres Yndiens que ont de la terre de Prestre Johan**.

Et toutz cils ount **plusorz article** de notre foy et as autres ils sont variantz, **et de la variance** seroit trop longue chose a compter si me lesseray atant sanz plu parler.

El tercer fragment de la traducció catalana és essencialment continental. Tots els punts que ens permeten de diferenciar-lo d'una branca o d'una altra coincideixen amb la continental, tret d'un lloc ben rellevant: «mal feyt». El manuscrit NAF 10723 no porta aquesta variant, però sí que en porta d'altres que ajusten més amb el text que tenim: «plusers manieres. Et de divers noms», «tant seulement», «ne Dieu em devisa onques ne les prophetes», «dient ils que a» i «mais de la variance».

Degut a les repetitives citacions en llatí, el subjecte Déu (que comporta una confusió quan s'usa el pronom *ell* o *aquell*), errors de persona i característiques del text que fan que el traductor, o el copista, s'equivoqui, aquest fragment està força corromput i no és gaire lleial a l'original. Els passatges en llatí, que, si fa no fa, són força unitaris a les dues redaccions, en català es troben distorsionats: «"Delictum meum et confitebor tibi"» amb un salt de còpia, «"Qui stella sua cogitet et commisus fuit [...]"», «"Domine, positimus mentem quam liberare spiciis"», «"Longorum in acto oculi pererit [...]"». En general, molts salts de còpia, d'igual a igual: «si comme ilz dient, que homme se confessast a autre que a Dieu, si comme Moyses [...]», «ne puet estre curee ne bonne medicine ne puet estre donnee, se on ne scet la nature du mal» que provoca tota una sèrie d'errors a la traducció catalana pel fet de d'anticipar-se i tornar a retrocedir (des de «Car ells an vist [...]» fins a «calitat del mal feyt»). Un error de còpia («oficis») i un de lectura («aptament» en comptes de «appertement», segurament escrit amb abreviatura a la *p*).

4. *Dels arbres qui leven farina.*

En aquesta **terra** ha multituts d'arbres qui leven farina, de què's fa molt bon pa e blanc e de bona sabor, e ssemble que sia de forment, mas ell no és pas d'aquella sabor. E si us plau saber com **se fa** la farina en los arbres, yo lo's diré. Hom fér l'arbre ab una axeta tot entorn de la cana e desfà hom tota la escorça, [...] **la qual éls posen a sechar, per què torna farina bella e blancha.**

En ce **pays** croissent arbres qui portent farina, de quoy on fait bon pain et blanc et de bonne saueur, et semble quil soit de fourment, mais il nest mie de tel saueur. [...] Et se il vous plait a sauoir comment la farine **se fait** des arbres, ie le vous diray, on fiert l'arbre dune hachete tout entour le pie, si que lescorce est toute perciee tout entour iusques au cuer. Et adont oste on hors vne lesche bien espesse, **la quelle ilz mectent au soleil et la laissent sechier, si que elle deuient farine belle et blanche.**

En ceste **terre** croissent arbres qe portent farine dont homme fait bon pain et blanc et de bon savour, et semble qil soit de furment, mes il n'est mie tout de tiel savour. [...] Et si vou plect assavoir coment la farine **soit faite** des arbres jeo le vous dirray. Homme fiert l'arbre d'un hachet tout entour la pié si qe l'escorce soit percié en plusours lieux, et adonques ist fors un liquor espesse laquelle ils reçoivent en vesseaux et **mettent au solail et la lessent seccher. Et puis le molt al molin si devient farine belle et blanche.**

5. **No ha pas CLX anys** que tota Tartària era en subjugació e servitut **de les** altres nacions que estant en torn, car ells eren **tots bestials** gents e no sabien fer si no gardar bísties e manar als pastors. Mas entre ells avia VII nacions principals, qui eren sobirannes de totes aquelles, de les quals la primera **nació o licnage són appellats tartarins, aquest[s] són** los pus nobles e los pus preats; lo secon licnage **són** appellats los turchs; lo III erminis; lo IIII balaar; lo V semoch; lo VI menyere; lo VII coboch.

[...] **il a plus de .iiii. vins ans** que toute Tartarie estoit en subieccion et en seruises [servite NAF 10723] **dautres** nacions denuiron eulz. Car ilz estoient **pastour [tous bestiaulx** NAF 10723 et ne seruoient [faisoient NAF 10723] fors que de garder bestes et mener en pastures. Mais entre eulz il auoit .vii. nacion principaux, qui estoient souuerains de tous eulz, des quielx la primera nacion et ses lignages [nacions ou linage NAF 10723] **estoit appelee Catbay et son appelez Tartarin, car il estoient** les plus nobles et les plus prisiez. Le second lignage **estoit** appelez Canghor, le tiers Eurath, le quart Vilains, le quint Semath, le .vi. **Entregghi**, le .vii. Coloth.

Il n'ad pas plus de VIII^{XX} aunz qe toute Tartarie estoit en subjeccioun et en servitude **des** autres naciouns enviroun, qar ils estoient **tous besteaux** et ne fesoient qe garder bestes et mener en pasture. Mes entre eux, ils avoient sept naciouns principalx qe estoient souverainz de touz eux, desqueux la primere **nacioun ou lignage est appellé Tartar** [Tartans Lo8], **ces sont** ly plus nobles et ly plus prisés. Ly secunde lignage **est** appellé Tanghot, ly tiers Eurath, ly quant Valair, ly quint emoch, ly sisine **Mengly**, ly septisme Cobooch.

D'entrada, sembla que la influència de la versió insular predomina en aquests dos fragments localitzats relativament a prop a l'obra de Mandeville. I així és. Trobem poques solucions continentals en aquests tres fragments: «se fa» i «la qual éls posen a sechar, per què torna farina bella e blanca». En canvi, d'insular n'hi ha moltes més: «terra», «No ha pas CLX anys»⁴⁴, «servitut», «de les altres nacions», «tots bestials», «la primera nació o licnage són appellats tartarins, aquest[s] són», «lo secon licnage són apellats» i «menyere». El manuscrit NAF 10723 en soluciona només tres, de les lliçons insulars: «servite», «bestiaulx» i «nacions ou linage».

L'única diferència significativa d'aquests dos segments de la traducció catalana amb la redacció francesa apareix al cinquè fragment. El traductor fa servir la forma «e no sabien fer si no gardar bísties e manar als pastors», en comptes del «seruoient» del continental o el «fesoient» de l'insular. Probablement el manuscrit que va consultar duia la forma *savoient*, errata provinent d'una mala comprensió en cas de pèrdua de la *r* a

⁴⁴ Tot i que Rossebastiano (1984) apunta l'aparició d'aquesta xifra en manuscrits continentals bastant-se en la traducció italiana, que porta aquest mateix número.

«seruoient», seguida de «fors» (del continental) que es podria haver llegit com *fer*. Però tot això només és una teoria per donar-li explicació a aquest canvi.

6. *La planta que és una bèstia en carn, en hos e en sanch.*

Creix una manera de planta qui és [...] una **bestiola en carn e en hos e en sanch, axí com** un petit anyell sens lana, **axí que** le[s] bèstie[s] selvagge[s] méngant la planta e la **bestiola**. E si és una gran maravella d'aquesta planta e si és grand obra de natura. E non **per tant** que yo digui que **no·u tenia pas a grand maravella**, car aytenbén hi ha arbres en nostro pays, **ço és en Anglaterra**, que·y ha arbres que les flors qui donen en terra se tórnan ocells bolands, que són bons per mengar e no viuen, **e aquells qui caen en l'aigua viuen e d'açò ells se marvellent fortmén.**

7. *De una terra que los arbres porten lana.*

D'aquella **terra se'n va** hom per la **terra de Vaquere**⁴⁵, on ells hi ha malvades gents e molt cruells. **En aquella terra à arbres** qui porten lana **axí com les oveylles**, de la qual **ells fan drap per vestir**. En aquesta terra ha pomes que, com les **pom[e]s** cahen en terra o en aigua tornen mig hom e mig caval.

La croist vne maniere de fruit aussi comme courges, mais elles son plus grosses assez. Et quant elles sont meures, on les fent par my et treuue on dedenz vne beste [**bestiole** NAF 10723] **en char, en os et en sanc, tout ainsi** [Ainssi NAF 10723] **comme** vn petit aigniel senz laine, **si que** on mangue et le fruit et la **beste**. Et cest grant merueilles de ce fruit et si est grant oeuvre de nature. Non **pour quant** ie leur dis que ie **ne le tenoie pas a grant merueille**, car aussi bien auoit il arbres en nostre pays qui portent fruit qui deuiennent oysel volant et sont bons pour mangier, et ceuls qui chieient a terre meurent tantost. **Et de ce sen merueillent il souuent en ce pays la.**

De ce **pays en vient** on deuers la cite de Ballierrie [**terre de baquerie** NAF 10723], ou il a moult mauuaises gens e moult crueus. Il y a en celle terre arbres [**En celle terre y a arbres** NAF 10723] qui porten laines si comme font brebis [ainsi **come brebis** NAF 10723], dont on fait tres bons draps pour vestir [**on fait des draps pour vestir** NAF 10723]. En ce pays il y a moult de **ypotames**, ce sont

La croist une manere de fruit aussy come cahourdes, et quant il ont maures homme les fent par my et troeve homme dedeinz une **bestoille en char et en os et en sanc, auxi come** un petit aignel sanz laine **qe** l'em mange, et le fruit et le **bestoille**, et c'est bien grant merveille de ceo fruit, et si est grant ouvre de nature. Nient **purant** jeo lour dis que jeo **ne le tenoie mie a mult grant merveille**, qar aussy bien y avoit il arbres en notre païs [**nostre païs d'Angleterre** Lon et al] que portent fruit qe deviennent oiseals volantz et sont bons pur manger. **Et cils qe cheiont en l'eawe vivent**, et cils qe cheiont en terre moerent tantost, **et de ceo se merueillent ils forment.**

De ceste **terre vait** homme vers la **terre de Bacherie** ou il y a mult malveise gent et mult cruelle. **En celles terres y ad arbres** qe porten laine aussy **comme de berbeiz** dont **homme fait des draps pur vestir.**

En ceo païs y a multz de **ypothames** [**ypoines** Lon et al] qe conversent ascun foiz en terre, ascun foiz en eawe et sont dimi homme dimi chival.

⁴⁵ No s'edita ni com Riquer ni com Rossebastiano. Es desglossa l'abreviatura del manuscrit i se n'elimina una *r*.

bestes qui couersent aucune
fois en terre aucune foiz en
eaue, et sont demys hommes
et demy cheual

Passa exactament el mateix als fragments sisè i setè de la traducció, tot dos ubicats al mateix capítol. Les úniques coincidències amb la redacció continental són «axí que», «no·u tenia pas a grand maravella» i «se'n va». En canvi, tota la resta és pràcticament idèntic al text insular: «bestiola», «axí com», «E non per tant», «ço és en Anglaterra» que desmenteix el suggeriment de Riquer d'atribuir aquesta construcció al traductor,⁴⁶ «terra de Vaquere», «En aquella terra à» (tot i que hi apareix en singular, com al continental), «com les oveylles» i «drap per vestir». A diferència dels fragments anteriors, el NAF 10723 torna a coincidir amb moltes de les lliçons que es classificaven com a insulars: «bestiole», «Ainssi», «terre de baqueire», «En celle terre y a arbres» que porta l'estructura insular amb l'afegit del singular, com a la traducció, «ainsi come brebis», «on fait des draps pour vestir» i «pomes», que és segurament una correcció de la variant «ypoines», present a cinc manuscrits insulars.

Hi ha d'altres diferències que no s'expliquen per la similitud amb cap de les branques. Per exemple, el «e aquells qui caen en l'aigua viuen e d'açò ells se maravellent fortmén» podríem atribuir-lo a la redacció insular, amb l'omissió de «et cils qe cheiont en terre moerent tantost», però és un lloc fàcil d'equivocar-se, per als copistes i per als traductors. Una mica abans, el traductor anticipa la frase que vindrà després i hi provoca tota una sèrie de confusions a l'hora de formular-ho: «que·y ha arbres que les flors qui donen en terra se tórnan ocells bolands». En aquest sisè fragment s'hi detecta un canvi sistemàtic del mot «fruit» per «planta», de la mateixa manera que en el següent fa un a canvi de «pays» per «terra», per tal de concordar tot el fragment. Notem, també, la característica del fragment 1 en què no fa servir en el plural la forma impersonal *hom*, a l'hora de traduir el pronom: «de la qual ells fan drap per vestir» en comptes de «dont on fait [...]». Hi ha un sol cas d'error de comprensió: canvia «on» per «bestie[s] selvagge[s]».

⁴⁶ Riquer, 1988: 160.

8. *[Del] Preste Jan et de son estat.*

En la dita plaça tots jor[n]s al sol levant commençen a créxer **arbres petits, e crexen al migjor[n]** e porten fruyt [...]; e après migjorn ells se'n tornen ins terra, axí qu'al sol colguat no'n par punt. E axí és tots los jor[n]s, **e açò és una grand maravella.**

[...] a soleil leuant commencent a croistre petis arbrissiaux [**petis arbres** NAF 10723] iusques a mydi [**et croissent iusques amidi** NAF 10723], et portent fruit. **Mais nuls nose prendre de ce fruit, car cest aussi comme chose faee.** Et apres mydi ilz descroissent et rentrent en terre, si que a soleil escousant ne perent plus. Et ainsi font il tous les iours, **dont cest vne moult grant merueille [Doncs et cest grant merievelle** NAF 10723].

En ceo plain touz les jours au solail levant comencent a croiste **arbresseaux petitiz et croissent jusques a mydy** et portent fruit. **Mes nul homme n'ose prendre de ceo fruit qar ceo est auxi come chose de faierie.** Et après mydi ils descroissent et rentrent en terre, si qe au solail couchant ils n'apierent plus et ensy font ilz touz les jours **et c'est un grant mervaille.**

9. *De lo per què emperador és appellat Preste Johan.*

Ell ha lonch temps que un emperador qui era molt valent príncep e avia en sa companyia molts d'altres ssenyors. E si li pres talent de anar veure la manera de servey [de l'] Esgleya dels chrestians, tro sus que fos en drete chrestiandat. E si pres en sa companyia solament un cavaller chrestia e travessaren tota **Turquia et Suria e Tartària, Iherusalem, Paleseon, Arabie, Alape** et tota terra **de Egipte.** Et un disapte esdevingueren a un esgleya [...].

Il estoit jadis vn empereur moult vaillant prince, et avoit de cheualiers Crestiens en sa compagnie, si comme cil ci a encore maintenant. Si il prist talent et volente de veoir la maniere du seruise de leglise des Crestiens, car adont duroit crestiente de la la mer. Toute **Turquie, Armenie, Surie, Iherosolimye, Arrabe, Halape,** et toute la terre de Egypte estoient tous crestiens [**de egypte.** NAF 10723]. Si vint cilz empereur a pou de compagnie et entra en vne eglyse degypete; et fut le samedy prouchain apres la Penthecouste [...].

Il estoit un emperour jadis qe estoit mult vaillant prince et avoit des chivalers christiens en sa compaignie si qe cils ad qe est maintenant. Si ly prist de veer [talent Lei et al.] la manere de service del eglise as christiens, et adonques durroit Christienté per delà la mer tout **Turkye, Surrye, Tartarie, Jerosolomie, Palestine, Arabe, Halappe,** et toute la terre d'Egipte. Sy vient cis empereres ovesqez un chivaler christien en un englise **d'Egipte.** Et fust un samady après Pentecoste [...].

En aquests dos darrers fragments l'única relació atribuïble a la redacció continental ens la proporciona «E si li pres talent de anar», però força manuscrits insular porten aquesta lliçó. Per tant, totes les coincidències que s'hi ha trobat són amb el text insular. Tot i això, tornem a trobar solucions al NAF 10723, d'algunes exclusives i que resolen millor el text («petis arbres») i d'altres que porten les mateixes lliçons que a l'insular («et croissent iusques amidi» i «de egypte»).

En general, l'últim fragment de tots no és gaire fidel a l'original, atès l'avançament i el retrocés de l'autor a la segona meitat que l'ha portat a reconstruir el text com ha pogut.

4.2.2. Comentari

Tota l'anàlisi comparativa d'aquests fragments no ens porta a determinar a quina branca atribuir la traducció catalana atesa la coincidència de lliçons clau amb totes dues. Sembla que els primers fragments (1 i 3), provinents de capítols pròxims en l'obra de Mandeville i els més desenvolupats, sí que puguin venir de la continental. En canvi, tota la resta de fragments, força allunyats dels tres primers i propers entre si, presenten més similituds amb la insular. Les variants que proporciona el manuscrit NAF 10723 ajuden a resoldre algunes de les divergències entre el text català i el manuscrit NAF 4515. Malgrat tot, no respon a les lliçons més significatives dels sis darrers fragments.

En aquest tast de la traducció catalana és difícil de detectar un estil propi del traductor, tot i això, hi ha petits detalls que es poden remarcar. La majoria de fragments es caracteritzen per una falsa aparença d'infidelitat al text provinent, sobretot, dels salts de còpia i les reconstruccions i reformulacions narratives a què instiguen. S'hi observa un patró en la duplicació sinonímica, el manteniment del subjecte impersonal en la traducció d'*hom* en singular i l'omissió en plural, algun canvi que es podria considerar sistemàtic en el context del fragment però no generalitzant (*fruit* per *planta* o bé *país* per *terra*, en consonància amb tot el fragment) i un sol error de lectura d'abreviatures detectat que potser, si disposéssim del text complet, analitzaríem com una característica recurrent o com una errada puntual, o bé del traductor o bé del manuscrit del qual parteix i de les seves condicions de conservació, en cas que es trobés.

4.3. La llegenda de la filla d'Hipòcrates en la traducció castellana

En general, la traducció castellana és força literal respecte de la catalana, només cal comparar els capítols castellans amb els que es conserven de la traducció catalana. Ara bé, de vegades aquesta literalitat queda emmascarada per la manipulació de revisors, correctors i modificadors del text que van intervenir-hi entre els segles XV i XVI per raons literàries. És el cas del passatge de la llegenda de la filla d'Hipòcrates. L'alteració d'aquest episodi dificulta la comparació de les dues traduccions, en què, a primera vista, semblen força dissemblants, però que, com ja detecta Rossebastiano (1997), si parem atenció en alguns detalls, es podrien trobar indicis de dependència textual.

Per fer l'acarament dels dos textos, s'ha considerat millor opció el manuscrit de l'edició del 1524 de Costilla,⁴⁷ atès el menor número de correccions del text comparat amb l'edició del 1540, l'altra que està disponible en format digital. S'hi ha afegit a triple columna el text francès continental, ja que Rossebastiano (1997) afirma que el primer llibre, que és d'on s'extreu el fragment, procedeix fonamentalment de la redacció continental, per identificar millor les simetries entre les dues traduccions. Això ens permetrà de detectar si la traducció té alguna característica comuna amb l'episodi d'Espèrcius que determini la procedència d'aquest fragment del *Tirant* dins el marc de la tradició manuscrita.

4.3.1. Acarament del text amb les traduccions catalana i castellana

<i>TIRANT</i>	TRADUCCIÓ CASTELLANA	F. CONTINENTAL
—Senyor, vós deveu saber que antigament era príncep e senyor de aquesta illa del Lango e de Cretes Ypocràs, lo qual tenia una filla molt bellíssima que és huy en dia en aquesta illa en forma de hun drach que té bé VII colzes de lonch, car yo la he vista moltes vegades, e nomena's la Senyora de les Illes. E jau e habita en les voltes o coves de hun castell antich qui és en aquell puig	[...] y dende passa hombre ala ylla de lango delas quales yllas ypocras fue señor: y dizen que en aquellas yllas esta la fija de Yprocas en manera de vn gran dragon segun que alli me dezian muchas personas que la auian visto: que yo por lopoco que por alli estuue no la pude ver, y las gentes de aquella tierra la llaman la dona del pays, y esta en vna caua de vn castillo fuerte	Et de la va on a lylle de Crete, que lempereur iadis donna a lanneuois. Et puis passe len lylle de Cohos, et par lylle de [Lango NAF 10723] Angho, des quelles ylles Ypocras fu princes et sires. Et dist on que en celle ylle de Langho est encore la fille Ypocras en guise dun grant dragon, qui a bien cent toises de lonc, si comme on le dist; car ie ne lay mie veu. Et ceuls de lylle lappellent la dame du pays.

⁴⁷ De Mandauilla, 1524. Conservat a la Biblioteca nacional de España i digitalitzat a la Biblioteca digital hispànica, <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000198932&page=1>>.

que podeu veure de ací. E mostra's dos o tres voltes en l'any e no fa **mal ni dan a negú** si donchs no li fan enuig. E fon mudada de forma —de una donzella noble e bella en aquella figura de drach— per una encantació de una deessa qui havia nom Diana. E devia ésser desencantada e tornaria en sa pròpia figura e en son stament quant trobaria hun cavaller tan animós **que la gosàs anar a besar en la boca**. E una volta hi vench un cavaller del Spital de Rodes, qui era hun valentíssim cavaller, e dix que ell iria per besar-la. E pujà sobre hun cavall e anà al castell e entrà en la cova. E lo drach començà de levar la testa devers ell, e quant lo **cavaller** la véu axí horrible, **començà a fogir** e lo drach lo seguí, e lo cavall portà lo cavaller, mal son grat, sobre una roca e saltà en la mar, e axí lo cavaller fon perdut. **Aprés se seguí que**, passat algun temps, hun jove que res **no sentia de aquesta ventura** exí de una nau per deportar-se e, anant axí per la illa, se trobà a la porta de aquell castell, e entrant en la cova tant dedins fins que fon en una cambra, e aquí véu una donzella qui's pentinava e stava mirant en l'espill. E ell véu molt tresor entorn d'ella. **Lo jove** se pensà que fos qualche folla fembra o comuna qui stigués aquí per fer bona companyia als hòmens qui passaven per aquí. Stigué aquí tant fins

antigo, y se demuestra dos y tres vezes enel año, la qual no haze **mal a ninguno** sino le hazen a ella. Y assi fue mudada de vna linda donzella en vn dragon, y esto hizo hazer diana con sus encantamientos: y dizese que aun a de tornar en su estado: porque a de auer vn cauallero tan esforçado **que la bese enla boca** y ella luego se tornara en muger. Y sera desecho su encantamiento. E no a mucho tiempo que vn cauallero del ospital dela ylla de Rodas que era muy esforçado: dixo que el la yria a besar: y fue al castillo ya dicho encima de vn poderoso cauallo, y entro en la caua donde ella estaua y luego ella quando lo vido venir fuesse para el mas **el** quando la vido venir en forma de dragon **començo a huyr** muy apriessa. E cayo el y su cauallo de vnas peñas abaxo y dio enla mar: y assi fue ahogado y perdido aquel cauallero. **Mas despues** vn jouen hombre que **no sabia nada desto** salio de vna naue y fuesse por medio de aquella ylla hasta el castillo. E entro en la caua el qual hallo alli vna hermosa donzella que se peynaua y se miraua en vn espejo. La qual tenia delante della muy gran tesoro. **Este hombre** pensando que esta fuesse alguna muger que recebia a los hombres estuuu assi pensando como le hablaria y requeriria de amores pues que tan hermosa era, y entre tanto que el assi estaua se le

Et gist au bout [voustes NAF 10723] dun ancien chastel, et si la voit on [moustre NAF 10723] deux foiz ou trois lan; et ne fait a **nully damage**, se on ne li fait annuy. Et fut ainsi muee et changiee dune belle damoiselle a vn dragon par vne dieuesse qui auoit a nom Dyane. Et dist on quelle reuendra ecore arriere en son estat, quant on trouuera vn chevalier si hardy **qui lose aler baisier en la bouche**. Mais apres ce quelle sera reuertie en femme elle ne viura gaires. Il na mie longtemps que vn cheuailer del Hospital de Rodes, qui preux et hardis estoit, dist que il yroit le dragon baisier [Et dist que il yroit la baisier NAF 10723]. Et monta sur vn bon coursier, et ala iusques au chastel [et ala au chastel NAF 10723], et entra en la caue, et le dragon commenca a leuer la teste contre ly. Et quant le **cheual** le [la NAF 10723] vit si hideus, **il fuit** sa voie et porta le cheualier maugre li sur vne haute roche; et de celle roche sailly en la mer, et ainsi fu perdu le cheualier. **Item** vn ioncs homs, qui riens **ne sauoit de sest dragon**, yssit dune nef et ala par my lylle iusques au chastel. Et entra en la caue et ala tant auant que il trouua vne chambre. Et la vit vne damoiselle, qui se pignoit et resgarloit en vn mirouer, et y auoit moult de treor entour ly. **Et il** pensoit que se feust vne folle femme, qui demourast illeuc pour receoir les compaignons; si

que la donzella véu ombra del dit home e acostà's devers ell e demanà-li què volia. E ell respòs: "Senyora, si a vós era placent, que'm volguésseu pendre per **servidor**". E la donzella li demanà si era cavaller e **lo jove respòs** que no. "Donchs —dix la donzella—, si cavaller no sou, no podeu ésser senyor de mi, mas tornau-ne a vostres companyons e feu-vos cavaller. E yo, demà de matí, staré ací fora de la cova e **iré-us a l'encontre**. E vós veniu-me a besar en la boca e **no tingau dubte negú**, que yo no us faré negun mal, jatsia que a vós yo demostraré molt fera de veure, **car yo só tala com me veu, mas per encantació yo'm demostre drach**. E si vós me besau, vós haureu tot aquest tresor e sereu mon marit e senyor de aquestes illes".

E axí lo jove se partí de la cova e anà-se'n a sos companyons a la nau e féu-se cavaller. E après, l'endemà, ell anà **allà hon era la donzella** per besar-la. E com ell la véu eixir de la cova de tan leja e **spantosa** figura, ell hagué tan gran temor que fugí vers la nau e ella lo seguí fins **a la mar**. E quant ella véu que ell no tornava devers ella, començà a cridar grans crits com a una persona dolorosa e tornà-se'n a son loch. E lo cavaller morí de continent. E après no y ha vengut cavaller algú que no morís tantost. Mas si y venia cavaller algú qui la gosàs

represento ala donzella y lo vio enel espejo. E ella espantada le demando diziendo dezid hermano que buscays por aqui: aquel le respondio que la queria **seruir** y queria ser su amigo si ella mandasse. E luego la donzella le demando si era cauallero, **el mançebo le respondio** que no, dixo ella pues no podeys ser mi amigo y si quereys tomar un consejo que yo vos dare sera para vos muy bueno y para mi muy prouechoso y es que os torneys a vuestra nao y hagays con vuestros compañeros que os armen cauallero, y quando seays armado cauallero veni aqui y yo os **salire al camino** en forma de vn dragon y vos me besareys enla boca y **no tengays miedo ninguno** de mi, porque yo no vos hare mal ninguno, y por mal que os parezca no dudeys de besarme **porque yo soy tal qual agora me veys y aquello causa el encantamiento**. Pues si vos complis todo lo que yo vos tengo dicho sereys señor de todo estre tesoro y desta tierra y sereys mi marido, y con esto el se fue para sus compañeros, y se hizo hazer cauallero. E se torno **para donde la donzella estaua** y quando la vido venir en forma de dragon assi **espantable**, el huyo hasta su nao, y ella le sigui fasta **alla**. E quando vio que este no esperaua començo de bramar y plañirse como desauenturada, y tornose

actendit tant que la damoiselle vit lombre de ly ou mirouer, et se tourna vers li et li demanda quil vouloit. Et il respondit quil vouloit estre ses **amis**. Et elle demandoit se il estoit cheualier, **et il dist** que non. «Dont ne pouez», dist elle [Donques dist elle vous ne poues NAF 10723], «vous estre mes amis. Mais alez vous ent vers vos compaignons et vous faites faire cheualier. Et demain ie ysterray hors de seans et **vou yrai au deuant**; et me vendrez baisier en la bouche [Et me venes baisser en ma bouche NAF 10723], et **naiez point de paour**, car ie ne vous feray point de mal. Et combien que ie vous semble hydeuse a veoir, **cest par enchantement que ie suy telle que vous vces**. Et se vous me baisiez, vous aurez tout ce tresor et seres mes maris et sires de ceste ylle». Et sur ce il se parti, et ala vers se compaignons en la nef et se fist faire cheualier. Puis vint lendemain au **deuant la damoiselle** pour le baisier. Et quant il la vit issir de la caue en fourme al **terrible**, il ot si grant paour que il fuit sa voie vers la nef. Et elle le suiuit **apres**. Et quant elle vit quil ne retourneroit mie vers il, si commença a crier et a braire comme dolente, et retourna arriere. Et tantost ce cheualier mourut. Et onques puis nuls cheualiers ne la peut veoir [Et onques puis ny ale chevalier veoir NAF

besar, ell no morria, ans seria
senyor de tota aquesta terra.

detras, y aquel cauallero
murio luego y despues
ningun cauallero la a visto
que no muera. Mas quando
verna vn cauallero tan osado
que la bese enla boca: el no
morira por esto, y depues que
la aura besado ella se tornara
en su primera forma de
donzella y sera señor de
aquella tierra y de aquel
tesoro encantado.

10723], que il ne mourust
tantost. Mais quant il vendra
vn si hardy qui lose aler
baisier, il ne mourra mie;
aincois reuendra la
damoiselle en sa droite
fourme, et sera sire du pays.

En la comparació de la traducció castellana amb la catalana s'adverteixen força coincidències relacionables. Trobem estructures pràcticament idèntiques, com «mal ninguno» sense la duplicació nominal, «començo a huyr», «Mas despues» amb el mateix patró que el català introduint un element narratiu allà on el francès fa servir «Item», «queria seruir», «le respondio», «no tengays miedo ninguno», «porque yo soy tal qual agora me veys y aquello causa el encantamiento» amb la distorsió de la segona frase, «para donde la donzella estaua», «espantable» i «le siguio fasta alla» amb un adverbí locatiu. Els llocs més notoris són allà on els subjectes en francès *il* es converteixen en subjectes explícits en català i, consegüentment, en castellà («Este hombre», «el mançebo»). A més a més, allà on el català confon «cheual» per «cavaller», al castellà hi trobem un pronom fort («mas el quando la vido venir») i on es fa el canvi de «dragon» a «ventura» en català, en la traducció castellana es trasllada a «no sabia nada desto», que concorda amb l'esdeveniment del català i no pas amb la figura del francès. A banda de les correlacions d'una traducció amb l'altra, cal destacar un catalanisme a la traducció castellana, mancat a la catalana segurament a causa de l'adaptació del text de Martorell, que reforça l'afirmació de la traducció catalana com a font de la castellana: «salire al camino».⁴⁸

⁴⁸ *Sortir a camí*: 'anar en sentit contrari al seu per reunir-se amb ell més prest que si l'esperassen' cast. *salir al encuentro* (DCVB, s.v. "camí", Loc., o).

4.3.2. Comentari

L'anàlisi entre les dues traduccions determina una semblança molt propera entre si. Els elements que permeten de fer aquesta reflexió són suficientment significatius com per afirmar que la traducció castellana depèn de la catalana, no sols en la segona meitat del segon llibre, sinó també en aquest capítol del primer llibre. Això permet de relacionar la redacció francesa atribuïda a la traducció castellana, estudiada per Rossebastiano (1997), directament amb la branca a la qual pertany la traducció catalana fragmentària.

5. Conclusions

Les comparatives que s'han fet fins ara en les edicions de la traducció catalana, conservada fragmentàriament, han resultat alterades pel fet que sempre s'han fet les comparacions amb el manuscrit editat per Letts, el NAF 4514. En aquest treball, les anàlisis comparatives mostren coincidències amb les de Rossebastiano (1984) i Riquer (1988), els quals comenten les semblances amb totes dues branques. Ara bé, la consulta d'altres manuscrits continentals de més qualitat, com el NAF 10723 o el Smith-Lesouëf 65 (que ja comenta Rossebastiano (1997)), reconduïxen la proximitat del text i el situen més a prop de la branca continental, en alguns passatges, del que s'havia vist fins ara. El primer i tercer fragments emanen, essencialment, de la branca típicament anomenada continental, de la mateixa manera que tots els del *Tirant*. En canvi, la resta de fragments es relacionen amb la insular. Aquest fet es pot atribuir a una possible contaminació de les redaccions en el manuscrit originari que dona peu a la traducció catalana i que, per tant, tindria lliçons compartides amb totes dues branques. Hi ha, però, una dada que sembla confirmar que el manuscrit francès del qual parteix la traducció catalana s'ha de relacionar amb la branca insular. Com ja s'ha dit, el tret distintiu que articula la divisió entre les dues redaccions —la data de retorn de Mandeville, presentada, però, amb un error a les dècades— es representa en una de les biografies de l'autor amb què Duret introdueix els fragments i que no es pot relacionar amb cap mena d'error atès l'aclariment del recompte d'anys del viatge amb què sempre s'acompanya la data d'inici de la redacció. Això porta a reconsiderar la divisió de la tradició manuscrita i fa pensar que aquesta dicotomia és realment més complicada del que sembla aparentment.

El rastre d'una mà traductora a l'episodi de la llegenda del drac al *Tirant* es pot considerar partint de dues característiques: la duplicació sinonímica pròpia dels traductors —i no pas dels copistes— i el canvi sistemàtic i característic del traductor català en construccions amb el pronom indefinit *hom* traduït com a subjecte plural, però mantenint-

lo quan el tradueix en singular. No obstant això, els fragments, tant de la traducció catalana com els del *Tirant*, són massa breus com per generalitzar o detectar-hi singularitats pròpies del traductor català, a més a més de la diferència de caràcter de cada text. Els *Voyages* tenen caràcter descriptiu i la novel·la cavalleresca, narratiu, i això dificulta la comparació i la distinció de similituds.

Ara bé, la relació entre la llegenda de la filla d'Hipòcrates del *Tirant* i la de la traducció castellana permet de relacionar totes dues traduccions. D'una banda, l'anàlisi fa descartar la duplicació sinonímica com a característica de traducció en aquest fragment i la relaciona directament amb Martorell. De l'altra, ha permès d'identificar aquelles lliçons en què totes dues traduccions coincideixen, alhora que discrepen de les franceses. No totes tenen el mateix valor, però algunes poden ser un indicatiu de dependència i, per tant, ens afirmen que la font dels fragments mandevillians del *Tirant* és la mateixa que la de la traducció castellana. Amb tot això, es pot constatar que l'episodi del *Tirant lo Blanc* en què es narra la llegenda de la filla d'Hipòcrates és, amb tota probabilitat, el resultat d'haver adaptat la història de la traducció catalana anònima.

6. Bibliografia

- ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de Borja (1963). *Diccionari Català-Valencià-Balear* (Palma: Moll).
- Anglo-Norman Dictionary, UK Research and Innovation, Aberystwyth University. En línia: <<https://anglo-norman.net>>.
- BENNETT, J. W. (1964). *The rediscovery of John Mandeville* (New York: The Modern Language Association of America).
- BROCH, Àlex (dir.) (2014). *Història de la Literatura Catalana*, vol. II (Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino, Ajuntament de Barcelona), pp. 141-146.
- (2015). *Història de la Literatura Catalana*, vol. III (Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino, Ajuntament de Barcelona), pp. 153-154.
- CABRÉ, Lluís & FERRER, Montserrat (2012). «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar» dins *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluís i Eiximenis. Estudis Icrea sobre vernacularització*, edició a cura d'A. Alberni, L. Badia, L. Cifuentes i A. Fidora (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 217-230.
- Dictionnaire Étymologique de l'Ancien Français, Landesakademie der Wissenschaften von Baden-Württemberg. En línia: <<https://deaf.hadw-bw.de>>.
- DURET, M. Claude (1605). *Histoire admirable des plantes et herbes esmerueillables & miraculeuses en nature* (París: Nicolas Buon). Digitalizat a Gallica, Bibliothèque nationale de France, <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5606404b/f4.item>>.
- (1619). *Thresor de l'histoire des langues de cest univers* (Yverdon: Société helvétique caldoreque). Digitalizat a Gallica, Bibliothèque nationale de France, <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k87019066/f5.item.r=Claude%20duret>>.
- ENTWISTLE, William J. (1922). «The Spanish Mandevilles», *Modern Language Review*, 17, pp. 251-257.
- LETTS, Malcolm (1949). *Sir John Mandeville. The man and his book* (Londres: Batchworth Press).
- MADURELL Marimón, J. M^a. (ed.) (1955). *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, notes a càrrec de J. Rubió y Balaguer (Barcelona: Gremios de Editores, de libreros y de Maestros impresores).
- (1974). *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi* (Barcelona: Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y arqueólogos).

- DE MANDAVILA, Juan (1524). *Libro de las marauillas mundo* (Valencia). Digitalitzat a la Biblioteca digital hispánica, < <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000198932&page=1>>.
- (1540). *Libro de las maravillas del mundo*, a cura d'Estela Pérez Bosch (Valencia). Digitalitzat a cura de José L. Canet a <<https://parnaseo.uv.es/Lemir/Textos/Mandeville/Index.htm>>.
- (1979). *Libro de las maravuillas del mundo*, edició a cura de Pilar Liria Montañés (Zaragoza: Caja de Ahorros de Zaragoza).
- (1984). *Libro de las maravillas del mundo*, a cura de G. Santoja (Madrid: Visor).
- DE MANDEVILLE, Jean (1371). *Voyages* (Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 4515). Digitalitzat a Gallica, Bibliothèque nationale de France, <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8455788r.r=NAF%204515?rk=21459;2>>.
- (s. XIV). *Voyages en Terre-Sainte* (Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, 10723). Digitalitzat a Gallica, Bibliothèque nationale de France, <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525143079.r=naf%2010723?rk=21459;2>>.
- (1953). *Mandeville's travels. Text and translations*, vol. II, edició a cura de Malcolm Letts (London: Hakluyt Society).
- (2000). *Le livre des merveilles du monde*, edició crítica a càrrec de Christiane Deluz (París: CNRS Éditions).
- MARTORELL, Joanot (1947). *Tirant lo Blanch*, a cura de Martí de Riquer (Barcelona: Selecta).
- (2005). *Tirant lo Blanc*, coordinat per Albert Hauf (València: Tirant lo blanc).
- (2021). *Tirant lo blanc*, a cura de Josep Pujol (Barcelona: Editorial Barcino).
- NICÉRON, J. P. (1734). *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages*, tom XXV (Paris: Briasson), p. 253.
- PUJOL, Josep (2002). *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc* (Barcelona: Curial edicions catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat).
- (2013). «Noves dades sobre l'ús de la versió catalana de les Heroides al Tirant lo Blanc», *Llengua & Literatura*, 23, pp. 195-206.

- RIQUER, Martí de (1988). «El “Voyage” de sir John Mandeville en català», dins *Miscel·lània d’homenatge a Enric Moreu-Rey*, vol. III (Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat), pp. 151-162.
- (1990). *Aproximació al Tirant lo Blanc* (Barcelona: Quaderns Crema), pp. 302-306.
- RODRÍGUEZ Temperley, María Mercedes (2009). «Del manuscrito a la imprenta: Mandeville en España», dins *XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Valladolid: Universidad de Valladolid), pp. 1563-1572.
- ROSSEBASTIANO, Alda (1984). «La “langue romanesque” del *Voyage d’outremer* di Jean de Mandeville», *Aevum*, vol. 58 (2), pp. 287-300.
- (1997). *La tradizione ibero-romanza del “Libro de las maravillas del mundo” di Juan de Mandavila* (Torino: Edizioni dell’Orso).
- RÖHL, Susanne (2004). *Der Livre de Mandeville im 14. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung der kontinentalfranzösischen Version* (Munic: Vilhelm Fink Verlag).
- RUBIÓ y Lluch, A. (1921). *Documents per l’història de la Cultura Catalana Medieval*, vol. II (Barcelona: Institut d’Estudis Catalans), p. 221.
- SECRET, François (1961). «Une version oubliée des “Voyages” de Jean de Mandeville», *Studi francesi*, V, n. 13-15 (Gènevè: Slatkine reprints), pp. 480-483.
- Translat TCM (Base de dades). En línia: <<https://translat.narpan.net/base-de-dades>>.
- Translat TCM (Cens). Cens de traduccions. En línia: <<https://translat.narpan.net/cens>>.
- WARNER, George F. (ed.) (1889). *The buke of John Maundeuill being the travels of Sir John Mandeville, knight 1322-1356* (Westminster: The Roxburghe Club).